

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΡΑΪΟΣ
Καθηγητής, Παν. Ιωαννίνων
draios@cc.uoi.gr

ΠΟΙΚΙΛΑ ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

Περίληψη. Αρχικά συζητούνται κριτικά και σχολιάζονται τρία εδάφια της *Φαίδρας* του Σενέκα (8, 715-718, 831) και ένα του Πλούταρχου (*Κράσος* 32, 5). Ακολουθεί η επισήμανση σειράς ατυχών διορθώσεων, παραναγνώσεων και άλλων αδυναμιών της *editio princeps* μιας μεσαιωνικής λατινικής αλληγορήσεως των οβιδιανών *Μεταμορφώσεων* (I-V).

Στο Β' μέρος διορθώνεται (VI) η ετυμολογία της ΝΕ λ. *μούσκλια* "βρύα", που παρέχει το *Λεξικό της ΝΕ Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη, και η συνέχεια (VII) αφιερώνεται σε προσθήκες ή βελτιώσεις του *Τοπωνυμικού της περιοχής Ζαγορίου*. Συγκεκριμένα προστίθενται δώδεκα νεολατινικά (βλάχικα) τοπωνύμια – στην πλειονότητά τους από το Γρεβενίτι Ζαγορίου –, που περιγράφονται και ετυμολογούνται, ενώ βελτιώνεται η καταγραφή ή η ετυμολογία άλλων οκτώ τοπωνυμίων.

Résumé. Au début sont discutés et commentés trois passages de la *Phèdre* de Sénèque (vv. 8, 715 à 718, 831) et un passage de Plutarque (*Crass.* 32, 5); ensuite sont signalées quelques corrections malheureuses, des mélectures ainsi que quelques autres faiblesses de l'*editio princeps* d'une allégorisation latine médiévale des *Métamorphoses* d'Ovide (I-V).

Dans la seconde partie est corrigée (VI) l'étymologie du mot néogrec *μούσκλια* "mousses", fournie par le *Dictionnaire de la langue néogrecque* de G. Babinotis; et la suite (VII) est consacrée à une série d'additions ou d'améliorations à la *Toponymie de la région de Zagori*. Précisément sont ajoutés 12 toponymes néolatins (valaques) et sont corrigées la forme et l'étymologie d'huit autres toponymes.

Α' μέρος (I)

Στους στ. 829 κεξ της *Φαίδρας* του Σενέκα, στο σημείο δηλ. που ο Θησέας επιστρέφει στο παλάτι του ύστερα από τετραετή αιχμαλωσία στον Κάτω Κόσμο¹, ο Χορός αναγγέλλει την άφιξή του με τα λόγια:

1. Αιτία αυτής της αιχμαλωσίας ήταν, θυμίζουμε, η αποκοτιά του ήρωα να συνοδεύσει τον Πειρίθιο στην τρελή απόπειρα αρπαγής της Περσεφόνης (Σεν., *Φαίδρ.* 93-98). Ο Πλούτων συνέλαβε και 'φυλάκισε' στον Άδη τους επίδοξους απαγωγείς της συζύγου του, ώσπου ο Ηρακλής – με την ευκαιρία της καθόδου

Sed iste quisnam est regium in uultu decus
 830 gerens et alto uertice attollens caput?
 Vt ora iuueni paria Pittheo gerit,
 ni languido pallore canderent genae
 staretque recta squalor incultus coma.²

831 paria ω] comiti Gronouius || Pittheo Damsté et alii] pirithoo E
 Grimal Boyle | perithoi A | Theseo Fitch || 832 pallore canderent E]
 candore pallerent A

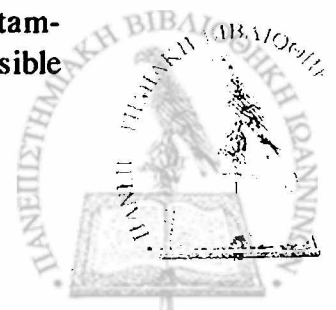
Στον στ. 831, τα χφφ παραδίδουν έναν τύπο (pirithoo E, perithoi A) που κρύβει σίγουρα το όνομα του Πειρίθου, για χάρη του οποίου ο Θησέας είχε επιχειρήσει το καταχθόνιο ταξίδι του. Πολλοί νεότεροι εκδότες διατηρούν τη γραφή των χφφ (Perithoi Kunst, 1924· Perithoo Peiper – Richter, 1921· Grimal, ²1979· Pirithoo Giomini, 1955· Boyle, 1987· βλ. επίσης Ahl, 1986), χωρίς να εξηγούν την απρόσμενη εδώ παρουσία του Πειρίθου³, πλην του Grimal που, αδυνατώντας να βρει άλλη λύση, υποστηρίζει ότι πρόκειται ενδεχομένως για αβλεψία του ίδιου του Σενέκα και κατά συνέπεια οι εκδότες δεν έχουν το δικαίωμα να διορθώσουν το κείμενο⁴! Αντίθετα άλλοι προβαίνουν σε διόρθωση: Pittheo

του στον Κάτω Κόσμο για την αρπαγή του Κέρβερου – θα ελευθερώσει τον Θησέα και θα τον ανεβάσει στη γη (835-845).

2. Δηλ.: “Όμως ποιός είναι αυτός με πρόσωπο γεμάτο αρχοντιά βασιλική και με περήφανα υψωμένο το κεφάλι; Πόσο το πρόσωπό του θα έμοιαζε με του Πιθθέα το παλληκάρι, εάν δεν ‘έφεγγε’ στα μάγουλά του μια άρρωστη χλομάδα κι αν δεν υπήρχε η αφρόντιστη κι αχτένιστη ‘τραχύτης’ των μαλλιών του!” Για τη διαφορά της έγκλισης του λατινικού κειμένου (ora ... paria ... gerit) και της μετάφρασης (“θα έμοιαζε”) βλ. Grimal, ²1979, ad loc.· Boyle, 1987, ad loc.· Coffey – Mayer, 1990, ad loc. Το κείμενο, το κριτ. υπόμνημα και η ΝΕ μετάφραση από την έκδοσή μας Σενέκα Φαίδρα (2011), 278-281.

3. Ο Gronov(ius) (ap. Damsté, 1918, Peiper – Richter, 1921 et Herrmann, 1925), για να εναρμονίσει προφανώς το όνομα του Πειρίθου με τα συμφραζόμενα, διορθώνει τη δοτ. iuueni (831) σε comiti (comiti Pirithoi = Theseo: πρβλ. Φαίδρ. 244, όπου ο Θησέας κατονομάζεται ως Pirithoi comes): διόρθωση που δεν έπεισε, αφού, όπως σημειώνει ο Damsté, η αντικατάσταση, στα χφφ, του τύπου comiti με τη δοτ. iuueni δεν εξηγείται παλαιογραφικά, όπως δεν εξηγείται η παρουσία της δοτ. Perithoo στον Etruscus (E).

4. “La mention de Pirithoos, et d’une ressemblance de Thésée avec lui est tout à fait inattendue et peu admissible. Des corrections ont été proposées, notamment Hippolyto, qui donnerait un sens à peu près satisfaisant, mais il est possible

Damsté⁵, Herrmann, 1925· Zintzen, 1960· Coffey – Mayer, 1990· Chaumartin, 1996· Chaumartin – Sers, 2011· *Theseo* Fitch⁶ ή ακόμη *Hippolyto* Delrius (ap. Giomini, 1955 et Grimal, ²1979).

Το κείμενο των χφφ νοσεί φανερά, αφού η αναφορά του Πειρίθου βρίσκεται σε δυσαρμονία με τα συμφραζόμενα, αλλά και με όσα γνωρίζουμε γι' αυτόν. Προσπερνώντας την απίθανη μάλλον άποψη του Grimal, θα σκύψουμε εκ νέου στο πρόβλημα που ξανατέθηκε πρόσφατα από τον Fitch (2002).

Μπορεί οι στ. 646 κεξ της *Φαίδρας* να προσφέρουν με την πρώτη ματιά κάποια πιθανότητα ορθότητας στην correctio του Delrius *Hippolyto*⁷, όμως η τελευταία δεν στηρίζεται παλαιογραφικά ούτε εξηγεί τη φθορά του κειμένου, στοιχεία απαραίτητα για την αποδοχή της εξάλλου υπάρχει σημαντική διαφορά ηλικίας ανάμεσα στον Ιππόλυτο και τον Θησέα που πρέπει να φαίνεται πιο γηρασμένος και αδύνατος μετά την τετραετή αιχμαλωσία του στον Άδη (*Φαίδρα*, 846 κεξ· 1253). Έτσι μοιάζει μάλλον απίθανη η σύγκριση του ξένου που καταφθάνει στο παλάτι με τον νεαρό Ιππόλυτο.

Για ανάλογους λόγους πρέπει να απορριφθεί η πρόταση του Fitch (*Theseo*⁸), που φαίνεται πάντως πειστικότερη ως προς την εξήγηση του λάθους της παράδοσης. Θέλοντας να εξηγήσει ο Fitch την αντικατάσταση της αρχικής, κατά τη γνώμη του, πατρογονικής δοτ. *Thēsēo* με τη δοτ. του λιγότερου γνωστού ονόματος του Πειρίθου⁹, υποστηρίζει ότι το όνομα του τελευταίου προστέθηκε στα χφφ από κάποιον απρόσεκτο

que la bizarrerie soit une négligence de Sénèque lui-même, un simple lapsus, que l'on n'a pas le droit de corriger" (ό. π., 124, ad loc.).

5. Damsté (1918), 198.

6. Fitch (2002), 514 και (2002a), 310. Idem (2004), 122.

7. Κατά βάθος όμως οι στίχοι 646 κεξ, τους οποίους επικαλούνται όσοι υιοθετούν τη διόρθωση, μάλλον την αντικρούουν παρά την επιβεβαιώνουν!

8. Η μετρική ανάλυση δείχνει ότι η δοτ. *Thēsēo* είναι επιθετικός προσδιορισμός της δοτ. *iuueni* (*Thēsēo* < *Thēsēus* = *Θησήιος*: "θα έμοιαζε με του Θησέα το παλληκάρι") και όχι δοτ. του ονόματος *Thēsēus* ("θα έμοιαζε με τον Θησέα, σαν ήτανε στα νιάτα του").

9. Πράγματι το τελευταίο όνομα, που απαντά δις στη *Φαίδρα* (244 και 1235), δεν ανευρίσκεται σε άλλη τραγωδία του Σενέκα ούτε σε κάποιο άλλο έργο του. Επιπλέον το ίδιο όνομα είναι σχετικά σπάνιο στους Λατίνους συγγραφείς (ca 40 παραδείγματα) και οπωσδήποτε σπανιότερο από το όνομα του Θησέα (ca 250 αναφορές).

μελετητή του έργου, ως γλώσσημα της δοτ. *iuueni Thēsēo*, κι αργότερα θεωρήθηκε *uaria lectio* που αντικατέστησε τη γνήσια γραφή. Το πρόβλημα όμως παραμένει, αφού ο *iuuenis Thēsēus* (“ο Θησήιος νεανίας”) είναι πάλι ο Ιππόλυτος, όνομα που οδηγεί στο ίδιο πρόβλημα που εκθέσαμε σχετικά με την πρόταση *iuueni ... Hippolyto*, εκτός κι αν δεχτούμε ότι ο glossator ερμήνευσε τη διατύπωση *iuuenis Thēsēus* ως “ο Θησήιος νεανίας (= ‘φίλος’)”, κάτι που απαιτεί όμως ιδιαίτερη τεκμηρίωση ...

Αντίθετα η παλαιά πρόταση του Damsté (*Pittheo*) συγκεντρώνει όλα τα εχέγγυα να είναι ορθή: παλαιογραφικά βρίσκεται κοντά στη γραφή του E (*pirithoo*), με ίδια αρχή (*pi-*) και όμοια σχεδόν κατάληξη (*-thoo / -theo*). Επιπλέον η φθορά του ονόματος του Πιθθέα ή του οικείου επιθέτου εξηγείται εύκολα, αφού πρόκειται για εξαιρετικά σπάνιο όνομα: σε όλο το έργο του Σενέκα δεν απαντά άλλη φορά και τα υπόλοιπα παραδείγματα δεν ξεπερνούν μια δεκάδα σε όλη τη Λατινική Γραμματεία, εκ των οποίων 4 αλιεύονται στον Υγίνο και 6 στον Οβίδιο (4 στις *Μεταμορφώσεις* και δύο στις *Επιστολές*, ως επί το πλείστον με επιθετική μορφή)¹⁰. Το γεγονός μάλιστα ότι συχνά το όνομα του Πιθθέα (*Pittheus*) και το επίθετο *Pitthe(i)us* εμφανίζονται φθαρμένα στα χφφ¹¹, συνιστά ένα ακόμη στοιχείο υπέρ της αρχικής παρουσίας αυτού του ονόματος στο *έν λόγω* εδάφιο. Προσθέτουμε ότι το ίδιο όνομα (με ουσιαστική ή επιθετική μορφή) συνδέεται σε όλα σχεδόν τα παραπάνω χωρία με τον μυθολογικό κύκλο του Θησέα: από την άλλη πλευρά ο Οβίδιος υπήρξε, ως γνωστόν, από τις βασικές πηγές της *Φαίδρας*. Έτσι η μνεία του Πιθθέα σ’ ένα εδάφιο της που αναφέρεται στον Θησέα είναι σχεδόν αυτονόητη.

10. *Epist. vel Heroid.* IV, 107 (*Pittheia regna*): X, 131 (*Pittheidos Aethrae / filius*): *Metam.* VI, 418 (*Pittheia Troezen*): VIII, 622 (*Pittheus / misit*): XV, 296 (*est prope Pittheam tumulus Troezena*): XV, 506 (*Pittheam ... Troezena petebam*)

11. Π. γ. Υγίν., *Fab.* 14, 5 (*Theseus ... Aethrae Pitthei filiae filius*): 37, 1 (*Aethra Pitthei filia*): 243, 4 (*Aethra Pitthei filia*). Η ηλεκτρονική βάση δεδομένων *TLL* παρέχει ένα ακόμη παράδειγμα: Πλίν., *Hist. nat.* VII, 205 (*athleticam Pit<the>us <instituit>*): όμως η νεότερη έκδοση του R. Schilling (1977), σελ. 118, διορθώνει τη γραφή των χφφ *pitus* (που οι *editiones veteres* εξέδιδαν ως *Pythus*), αλλά και την εικασία του M. Hertz: *Pittheus* (που υιοθετήθηκε από τον Mayhoff) σε *Pythius* (βλ. σχόλ. ad loc.). Βλ. ακόμη το κριτ. υπόμν. των εκδόσεων των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου, π. γ. H. Magnus, 1914 (ad VI, 418: VIII, 622: XV, 296: XV, 506): Anderson, 1993 (ad XV, 296: *Pittheam e Plan.*) κλπ.

Το μόνο πρόβλημα βρίσκεται στη χρήση του *iuuenis* με τη σημασία του *peros*, αφού ο Θησέας είναι εγγονός του Πιτθέα¹². Δεν είναι όμως αξεπέραστο.

Ο Αύλος Γέλλιος, λ. χ., γράφει πως στα χρόνια του *Seruius Tullius* θεωρούσαν τους άνδρες μεταξύ 17 και 46 ετών ικανούς για στράτευση και τους αποκαλούσαν *iuniores* και μόνον όσοι είχαν ξεπεράσει το 46^ο έτος αποκαλούνταν *seniores* (“γέροι”)¹³. Και ο Σενέκας σε επιστολή του προς τον Λουκίλιο (*Epist.* 93, 7), συνταγμένη περί το 62, όταν είχε περάσει τα εξήντα του χρόνια, γράφει: *Quid me interrogas quando natus sim, an inter iuniores adhuc censear?* Προσθέτουμε ότι κατά το λεξικό *Lewis-Short* το *iuuenis* χρησιμοποιείται “mostly of persons older than *adolescentes* and younger than *seniores*, i. e. between twenty and forty years”. Ο Θησέας ανήκει ακόμη στους νέους άνδρες και μπορεί να αποκληθεί *iuuenis*, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τον υπέργηρο Πιτθέα. Προσθέτουμε ότι στην ίδια τραγωδία (*Φαίδρ.* 843-849) ένας άλλος θεογενής, ο Ηρακλής, αποκαλείται όχι με το όνομά του (*Hercules*), αλλά *παππωνυμικῶς* *Alcides* (*Ἀλκείδης*), αφού ο κατά κόσμον πατέρας του, ο *Αμφιτρύων*, ήταν γιος του *Αλκαίου* ή *Αλκέα*¹⁴. Η πιθανότητα λοιπόν χρήσης του επιθέτου *Pittheus*¹⁵ για τον θεογενή εγγονό του Πιτθέα ενισχύεται περαιτέρω.

12. Αντίθετα η χρήση του *iuuenis* = *filii* μαρτυρείται συχνά στη λατινική Γραμματεία: βλ., λ. χ., *Οράτ.*, C. II, 12, 7: *telluris iuuenes = terrae filios*; *Γιουβ.*, IV, 191: *clamosus iuuenem pater excitat*; *Id.*, VIII, 262: *iuuenes ipsius consulis*; *Οβίδ.*, *Met.* XV, 642: *iuuenis Phoebus = Apollinis natus* (*ibid.*, XV, 639); XI, 222: *mater eris iuuenis*; X, 712: *iuuenis Cinyreus*; *Epist.* (vel *Heroid.*), XII, 66: *Aesonio iuueni*; *Amor.* II, 6, 15: *iuuenis Phoeus*. *Lewis-Short*, s. v. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί κανείς ότι εδώ η *παππωνυμική* αναφορά στον Θησέα παρακάμπει έξυπνα τον ‘σκόπελο’ της πατρικής καταγωγής του.

13. *Noct. Att.* X, 28, 1: *Tubero ... scripsit Seruium Tullium regem, populi Romani cum illas quinque classes <seniorum et> iuniorum census faciendi gratia institueret, pueros esse existimasse, qui minores essent annis septem decem, atque inde ab anno septimo decimo, quo idoneos iam esse reipublicae arbitraretur, milites scripsisse, eosque ad annum quadragesimum sextum ‘iuniores’ supraque eum annum ‘seniores’ appellasse.*

14. Πρβλ. λ. χ. *Σχόλ. στον Πίνδ.*, Σδ. 6, 115b: *ὅτι Ἀμφιτρυῶν Ἀλκαίου παῖς ἐστὶ, δῆλον ἄφ’ οὗ καὶ Ἀλκείδης ὁ Ἡρακλῆς τὸ πρότερον ἐκαλεῖτο.*

15. Ὅπως στην περίπτωση της *correctio Thēsēo*, στη δοτ. *Pittheo* πρέπει να αναγνωρίσουμε έναν επιθετικό προσδιορισμό της δοτ. *iuueni* (*Pitthēo* = *Pitthēio*: “θα έμοιαζε με τον Πιτθέα το παλληκάρι”) και όχι τη δοτ. (*Pitthēo*) του ονόματος *Pittheus* (“θα έμοιαζε με τον Πιτθέα, σαν ήτανε στα νιάτα του”).

(II)

Στους στ. 715 κέξ της *Φαίδρας* του Σενέκα, όπου ο Ιππόλυτος αναζητεί απεγνωσμένα τα νερά κάποιου ποταμού, για να ξεπλύνει το μίσημα από το άγγιγμα της *Φαίδρας*, το πρώτο όνομα που αναφέρει είναι του ποταμού Τάναη (*Tanais*, σημερ. Δόν):

715 Quis eluet me Tanais aut quae barbaris
Maeotis undis Pontico incumbens mari?
Non ipse toto magnus Oceano pater
tantum expiarit sceleris ...¹⁶

Οι σχολιαστές είτε δεν σημειώνουν τίποτε *ad loc.*¹⁷ είτε περιορίζονται στη σύνδεση της αποστροφής του ήρωα με τη χώρα των Αμαζόνων και υπογραμμίζουν τις διαφορές ή τις ομοιότητές της με ανάλογες αποστροφές της προηγούμενης ή μεταγενέστερης ποίησης φτάνοντας ως τον Shakespeare.

Ο Giomini (1955, 106) σημειώνει ότι η αναζήτηση της αγνότητας και του καθαρού δεν ήταν δυνατόν να μη φέρουν μπρος στα μάτια του Ιππόλυτου τα διάφανα νερά της χώρας των Αμαζόνων (*Tanais-Maeotis*· πρβλ. 401)¹⁸ και τα νερά του πατέρα του Ποσειδώνα (*ipse toto magnus Oceano pater*).

Ο Zintzen (1960, 85) παραθέτει τους στ. 653-654 του *Ιππόλυτου* στεφανηφόρου (*ἀγὼ ῥυτοῖς νασμοῖσιν ἐξομόρξομαι, ἐς ὅτα κλύζων*), από την αντίστοιχη σκηνή του Ευριπίδη, με τους οποίους ο Ιππόλυτος εκδηλώνει τη βαθιά του επιθυμία να ξεπλύνει τ' αυτιά του απ' το άκουσμα των ανήθικων προτάσεων της Τροφού¹⁹. Στη συνέχεια ο Zintzen υπενθυμίζει τη ρήση του Πορφύριου (*Περὶ ἀποχ. ἐμψ. Δ', 20*)

16. “Ποιος Τάναϊς να με ξεπλύνει ή ποια Μαιώτιδα, με τα ‘βαρβαρικά’ νερά που χύνονται στη θάλασσα του Πόντου; Ούτε ο ίδιος ο πατέρας των νερών, μαζί με όλον τον Ωκεανό, δεν θα μπορούσε να εξαγνίσει τόσο μεγάλο ανοσιούργημα”.

17. Σημειώνουμε ενδεικτικά τους Hergmann (1925), G. & S. Lawall – G. Kunkel (1982), Ahl (1986) και Fitch (2002).

18. Βλ. ήδη Kunst (1924), 43, όπου προστίθεται ότι ο Δον (*Tanais*) εκβάλλει στην Αζοφική θάλασσα (*Maeotis*) που επικοινωνεί με τη Μαύρη Θάλασσα.

19. Βλ. και Grimal (1979), 114· ο τελευταίος, που χαρακτηρίζει απλά ως εξωτικά τα γεωγραφικά ονόματα του λατινικού κειμένου, πιστεύει ότι η διατύπωση *magnus pater* του στ. 717 αναφέρεται μάλλον στον ‘πατέρα’ όλων των νερών Ωκεανό παρά στον Ποσειδώνα, τον θεϊκό πρόγονο του Ιππόλυτου.

ὅτι τὰ ἀφροδίσια μαιίνει, για να καταλήξει: ο Ιππόλυτος αισθάνεται μιασμένος απ' το άγγιγμα της Φαίδρας το λουτρό θα φέρει εξαγνισμό· τα κύρια ονόματα είναι επιλογή του Σενέκα, η ιδέα όμως προέρχεται από τον Ευριπίδη.

Ο Boyle (1987, 179), επισημαίνει ότι τα τοπωνύμια Tanais και Maeotis εμφανίζονται και στον *Hercules furens* (1323 κεξ), όταν ο ήρωας αναζητά μέσο, για να ξεπλύνει το εγκληματικό χέρι του (*abluer dextram*). Θα παρατηρήσουμε ωστόσο ότι η αναφορά του Ηρακλή περιλαμβάνει έναν ευρύτερο κατάλογο υδάτων (Tanais, Nilus, Tigris, Rhenus, Tagus, Maeotis, Tethys), εξάλλου το μίasma του Ηρακλή δεν προέρχεται από αφροδίσια, αλλά από τον φόνο των δικών του.

Οι Coffey – Mayer (1990, 154), προσθέτουν την πιθανή εξάρτηση των στίχων της Φαίδρας από τον *Οιδίποδα τύραννο* του Σοφοκλή (1227-1229), όπου ο Άγγελος υποστηρίζει ότι ούτε ο Ίστρος ούτε ο Φάσις θα μπορούσαν να ξεπλύνουν τα εγκλήματα του οίκου των Λαβδακιδών (*Οἶμαι γὰρ οὐτ' ἂν Ἴστρον οὔτε Φᾶσιν ἂν νίψαι καθαροῦ τήνδε τὴν στέγην, ὅσα κεύθει*). Στη συνέχεια υποστηρίζεται ότι ο Προπέρτιος (III, 24, 10: *eludere aut uasto Thessala saga mari*) θα μπορούσε να αποτελεί σημαντικό κρίκο αυτής της αλυσίδας, που φτάνει ως τον *Μάκβεθ* του Shakespeare. Οι Coffey – Mayer θεωρούν υπερβολικά τα λόγια του Ιππόλυτου, παρόλο που αναγνωρίζουν ότι ταιριάζουν περισσότερο στη δική του απελπισία παρά στην περίπτωση του Άγγελου του Σοφοκλή, που είναι απλός παρατηρητής των γεγονότων. Κατά τα άλλα η επιλογή των υδάτων δεν είναι τυχαία εδώ, αλλά υπακούει, συνεχίζουν οι Coffey – Mayer, σε μια αυξητική κλίμακα: ο Tanais είναι ποτάμι που εκβάλλει σε μια μεγαλύτερη υδάτινη 'μάζα', τη λιμνοθάλασσα Μαιώτιδα (και οι δύο θυμίζουν την πατρίδα της μάνας του Ιππόλυτου), ενώ στο τέλος αναφέρεται ο ίδιος ο πατέρας των υδάτων (και) ο Ωκεανός.

Τις επισημάνσεις των προδρομών μας θα συμπληρώσουμε με μια παρατήρηση, απ' όσο γνωρίζουμε, παράδοση που δίνει άλλο βάθος και νέα χροιά στην επίκληση του Ιππόλυτου, συνδέοντάς την καλύτερα με τον ήρωα, την υπόθεση και τους στόχους της τραγωδίας.

Ο Τάναης, που ήταν για τους αρχαίους το μεθόριον Ευρώπης και Ασίας, δεν συνδέεται απλά με την πατρίδα των Αμαζόνων, αλλά αρχικά ονομαζόταν *Αμαζόνιος διὰ τὸ τὰς Αμαζόνας λούεσθαι ἐν αὐτῷ*. Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια παράδοση²⁰, ο Τάναης (*Τᾶναϊς*), παιδί

20. Ψευδο-Πλούταρχ., *Περὶ ποταμ.* ΙΔ', 1· βλ. Lazzar – Calderon Dorda – Pellizer (2003), 152 κεξ.

της αμαζόνας Λυσίπης²¹, σωφρονέστατος ὑπάρχων, τὸ γυναικεῖον γένος ἐμίσει, μόνον Ἄρη σεβόμενος, ἐν ἀτιμίᾳ δὲ εἶχεν καὶ τὸ γαμεῖν. Ἡ δ' Ἀφροδίτη ἐπιθυμίαν αὐτῷ τῆς μητρὸς ἐνέσκηψεν. Ὁ δὲ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀντεμάχετο τῷ πάθει· νικώμενος δὲ ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῶν οἴστρων καὶ εὐσεβῆς διαμεῖναι βουλόμενος, ἑαυτὸν ἔρριψεν εἰς τὸν Ἀμαζόνιον ποταμόν, ὃς ἀπ' αὐτοῦ Τάναϊς μετωνομάσθη.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς γνώριζαν ὅτι ὁ Τάναης ἐκβάλλει στη Μαιώτιδα Λίμνη που καταλήγει στον Εὐξείνιο Πόντο²². Ἔτσι ὁ μοναδικὸς ἐξαγνιστικὸς ρόλος τῶν νερῶν τοῦ ἀπλωνόταν καὶ στα ὕδατα τῆς Λίμνης καὶ τοῦ Πόντου, που ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς λεγόμενης θάλασσας, τῶν ὑδάτων δηλ. τοῦ μεγάλου Ὠκεανοῦ που εἰσέδνε μέσω τῶν Ἡράκλειων Στηλῶν, τοῦ Ἑλλήσποντου καὶ τοῦ Βόσπορου ὡς τὸν Εὐξείνιο Πόντο.

Ἔτσι ἡ ἐπὶ κληση τῶν νερῶν τοῦ Τάναη, τῆς Μαιώτιδας καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ ὄχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ υπερβολή, ὅπως υποστηρίχθηκε, ἀλλὰ ταιριάζει ἀπόλυτα στὴν περίπτωση τοῦ Ἰππόλυτου: θέλοντας νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ μῖασμα τῆς Φαίδρας ὁ νεαρὸς ἥρωας ἀναζητᾷ τὰ καθάρια νερά τοῦ αμαζόνιου ποταμοῦ που εἶχε πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ ομώνυμο παλληκάρι τὸ ὁποῖο προτίμησε νὰ θυσιάσει τὴ ζωὴ

21. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὄνομα τῆς Λυσίπης (λύω + ἵππος), που 'αντιστρέφει' τὰ συνθετικά του ονόματος τοῦ Ἰππόλυτου (ἵππος + λύομαι). Βλ. καὶ Delattre (2011), 153.

22. Βλ. Ἡρόδ., *Ἱστορ.* Δ', 57 (Τάναϊς ποταμός, ὃς ... ἐκδιδοῖ δὲ ἐς μέζω ἔτι λίμνην καλεομένην Μαιῆτιν βλ. καὶ Δ', 100 καὶ 124)· Λυκόφρ., *Ἀλεξάνδρ.* 1288-90· Πολύβ., *Ἱστορ.* Γ', 48, 1 (ὁ δὲ Τάναϊς ἐξίησιν εἰς τὴν Μαιώτιν λίμνην)· Στράβ., *Γεωγραφ.* Β', 4, 5 (ἅπαντες γὰρ ῥεῖν φασιν <τὸν Τάναϊν> εἰς τὴν Μαιώτιν)· ἸΑ', 7, 4 (τὴν τε Μαιώτιν λίμνην τὴν δεχομένην τὸν Τάναϊν)· Hygin., *Astron.* I, 8, 1 (Asiam ab Europa Tanais diuidit, bifariam se coniciens in paludem quae Maeotis appellatur). Pompon. Mela, *De Chorogr.*, I, 8 (Tanais a septentrione ad meridiem uergens in mediam fere Maeotida defluit). Πλίν., *Nat. Hist.* IV, 78 (lacus ipse Maeotis, Tanain amnem ex Ripaeis montibus defluentem accipiens)· Ἑλλην. ἀνθολ. Δ', 3, 96-97· Ἀρριαν., *Ἀλεξ. ἀνάβ.* Γ', 30, 8· *Σχόλια εἰς Ἀριστείδ. Παν.* 113, 19 (Τάναϊς ποταμὸς Σκυθίας· λίμνην δὲ λέγει τὴν Μαιώτιν, ... γινομένην ἐξ αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ)· Pompon. Porph., *Comm. in Hor. Carm.* III, 29, l. 28 (Tanais flumen est influens Maeotiis paludibus, et inde in Pontum). Προκόπ., *Περὶ πολέμ.* Η', 6, 4 (ὁ μὲν Τάναϊς ποταμὸς ἐν γῆ τῆς Εὐρώπης τιπτόμενος ἐκβάλλει ἐς Λίμνην τὴν Μαιώτιδα, ἢ δὲ Λίμνη ἐς τὸν Εὐξείνιον Πόντον τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται· βλ. καὶ Η', 4, 7: μέχρι ἐς τὴν Μαιώτιν καλουμένην Λίμνην καὶ ποταμὸν Τάναϊν, ὃς δὴ ἐς τὴν Λίμνην ἐσβάλλει).

του πέφτοντας στα νερά του παρά να χάσει την αγνότητά του.

Επιπλέον, λίγο πιο κάτω, το ίδιο κείμενο του Ψευδο-Πλούταρχου (ΙΔ', 5) προσθέτει μια άλλη σημαντική λεπτομέρεια. Καθώς ιστορεί *Ἀγάθων ὁ Σάμιος ἐν β' Σκυθικῶν*, στον Τάναη ποταμό φύτευε μία βοτάνη, τῇ διαλέκτῳ τῶν βαρβάρων φρίξα καλουμένη, ὅπερ μεθερμηνευσόμενόν ἐστιν μισοπόνηρος· πηγάνῳ δέ ἐστι παρόμοιος, ἣν οἱ πρόγονοι κρατοῦντες, οὐδὲν ὑπὸ μητριῶν ἀδικοῦνται ... Συλληγομένη δ' ἐστὶ ψυχροτέρα χιόνος· ὅταν δέ τινι ἐκ μητριῆς ἐπιβουλή γένηται, φλόγας ἀναδίδωσι· καὶ τοῦτο σύσσημον ἔχοντες οἱ φοβούμενοι τὰς ἐπιγεγαμημένας, ἐκκλίνουσι τῶν ἐπικειμένων φόβων τὰς ἀνάγκας. Επικαλούμενος λοιπόν τον Τάναη ο πρόγονος Ιππόλυτος μαζί με τον εξαγνισμό του αναζητεί συνειρμικά και προστασία από την ἐπιβουλήν της δικῆς του μητριῆς.

Στο πλαίσιο τέλος των πολιτικών στόχων της Φαίδρας και του τεχνάσματος της αντιστροφῆς των φύλων²³, η ίδια παράδοση εμφανίζει και άλλες ενδιαφέρουσες παραμέτρους, αφού είναι γνωστές οι φήμες για τις αιμομικτικές σχέσεις του Νέρωνα με τη μητέρα του Αγραππίνα²⁴ έτσι ο τελευταίος αναδεικνύεται σε 'αντίστροφο είδωλο' του Τάναη και του Ιππόλυτου, ταυτιζόμενος από την άλλη πλευρά με τη Φαίδρα, προσωπείο του Νέρωνα στο ομώνυμο δράμα.

(III)

Στην ίδια τραγωδία και στον στ. 8 τῆς εισαγωγικῆς μονωδίας του Ιππόλυτου, μεταξύ των οδηγιῶν που δίνει ο τελευταίος στους συγκυνηγούς του και οι οποίες περιέχουν πολλές μνείες κυνηγότοπων της

23. Για να συγκαλύψει τους πολιτικούς στόχους του, ο ποιητής της Φαίδρας φαίνεται ότι κατέφυγε σε μια μορφή λογοτεχνικής *dissimulatio*: την αντιστροφή των φύλων, υποκρύπτοντας ανδρικά ιστορικά πρόσωπα (Νέρωνα, Σενέκα) πίσω από ομόλογους γυναικείους χαρακτήρες (Φαίδρα, Τροφό), και από την άλλη πλευρά 'καλύπτοντας' την περίπτωση της αγνής και άτυχης Οκταβίας, που εκτελέστηκε συκοφαντημένη για μοιχεία από τον πρώην σύζυγό της Νέρωνα, κάτω από τον ανδρικό χαρακτήρα του Ιππόλυτου, που οδηγήθηκε κι αυτός στον θάνατο από μια παρόμοια συκοφαντία εκ μέρους της Φαίδρας. Επιπλέον ο Ιππόλυτος και η Οκταβία συνδέονταν με τους συκοφάντες τους με ανάλογους συγγενικούς δεσμούς. Περισσότερα γυι το θέμα στην έκδοσή μας (Ράιος, 2011), 177-199.

24. Βλ., μεταξύ άλλων, Ράιο (2001), 141-142 και υποσημ. 344-345 (όπου αρχαίες πηγές και βιβλιογραφία).

Αττικής, εμφανίζεται και μια αναφορά στα 'Ριπαία χιόνια', στα χιόνια δηλ. που πέφτουν στα Ριπαία όρη:

... scandite colles
semper canos niue Riphæa!²⁵

Οι φιλόλογοι είτε αφήνουν ασχολίαστη την απρόσμενη μνεία αυτών των βουνών ανάμεσα στα αττικά τοπωνύμια²⁶ είτε αρχούνται στην επισήμανση ότι πρόκειται για μυθικά σχεδόν όρη της Σκυθίας, στις βόρειες εσχατιές της Οικουμένης, με αιώνια χιόνια²⁷, είτε εκφράζουν έκπληξη για την αναφορά τους, χωρίς ωστόσο να προτείνουν κάποια εξήγηση.

Ο Heermann (1925, 178, υποσημ. 2) παρατηρεί ότι δεν δίνεται καμία εξήγηση γιατί οι λόφοι (colles) της Αττικής είναι πάντα λευκοί από το χιόνι από την άλλη πλευρά η λέξη *mons* που χρησιμοποιείται στους προηγούμενους στίχους φαίνεται πολύ 'φιλόδοξη' για τα Αττικά υψώματα. Έτσι ο Heermann συμπεραίνει ότι η ελληνική γεωγραφία δεν πρέπει να ήταν πολύ 'οικεία' στον Σενέκα. Ο Grimal (²1979, 34) υπογραμμίζει επίσης την 'επιμονή' του χιονιού παρά το ήπιο κλίμα της Αττικής. Τέλος οι G. και S. Lawall – G. Kunkel (1982, 4) χαρακτηρίζουν το επίθετο *Riphæa* ως "purely ornamental".

Δεν είναι εύκολο να παρακάμψει κανείς τις εύλογες απορίες των Heermann και Grimal σχετικά με τη μόνιμη παρουσία χιονιών στα βουνά της Αττικής (colles ... semper canos)· δεν μπορούμε όμως να δεχτούμε ότι από έλλειψη ακριβούς γνώσης της αττικής γεωγραφίας ο Σενέκας θεωρούσε βουνά τα υψώματα της Αττικής και πίστευε πως αυτά καλύπτονται από άλειωτα χιόνια, όπως συνέβαινε με τα Ριπαία όρη. Για το πρώτο θέμα θα παρατηρήσουμε ότι δεν είναι μόνον ο Σενέκας που αποκαλεί αυτά τα υψώματα βουνά, αφού τόσο στην ελληνική όσο και στη λατινική Γραμματεία απαντούν παρόμοιες αναφορές²⁸. Όσο για το

25. "Στους λόφους σκαφαλώστε, που είναι πάντα ολόασπροι από Ριπαία χιόνια".

26. Zintzen (1960)· Ahl (1986)· Fitch (2002). Για τη 'γεωγραφία' της Φαίδρας βλ. την εργασία μας Ράιος (2012) 324 κξ.

27. Kunst (1924), 6· Giomini (1955), 34· Boyle (1987), 135· Coffey – Mayer (1990), 91.

28. Θουκυδ., *Ιστ.* Δ', 96, 7 (Πάρνηθα τὸ ὄρος βλ. και Αθήν., *Δειπν.* Ε', 55)· Αριστόδ., *FGrH* 104, F 1, 10 (τοῦ Πάρνηθος ὄρους)· Στράβ., *Γεωγρ.* Θ', 1, 23 (Τῶν δ' ὄρων τὰ μὲν ἐν ὀνόματι μάλιστα ἐστὶν ὃ τε Ὑμηττός καὶ Λυκαβηττός, ἔτι δὲ Πάρνης)· Γαλ.ην., *Περὶ θηριακ.* (Kühn, τόμ. ΙΔ', 268, 7: ἐν τῷ ὄρει τῷ

δεύτερο σημείο της ένστασης των Hergmann και Grimal, θα σημειώσουμε ότι το επίθετο Rhiphaeus απαντά στην προλογική 'λυρική μονωδία' του Ιππόλυτου, η οποία φαίνεται να 'παρακολουθεί' τη διφυή καταγωγή του ήρωα, ελληνική και αμαζόνια, ή με άλλους όρους πολιτισμένη και ημιάγρια, και διανθίζεται από πολλές εξωτικές αναφορές. Ενδιαφέρον έχει και η γεωγραφική παράδοση σχετικά με τα Ριπαία όρη, που ανήκουν σχεδόν στη μυθολογία του αρχαίου κόσμου· έτσι αυτά τοποθετούνται σε διαφορετικά μέρη της κεντρικής ή της βόρειας Ευρώπης· άλλοτε στη Σκυθία, κοντά στη χώρα των Υπερβορέων²⁹, και άλλοτε στην κεντρική Ευρώπη³⁰. Από τις αρχαίες και βυζαντινές μαρτυρίες ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όσες σημειώνουν, μεταξύ άλλων,

καλουμένω Ὑμητῶ)· Πτολεμ., *Γεωγρ.* Γ', 14, 11 (ὁ Ὑμηττὸς ὄρος)· Αλέξανδρ., *Προβλήμ.* Γ', 2 (ἐν τῷ Ὑμηττῷ ὄρει)· Ηρωδιαν., *Περὶ ὀρθογρ.* 3, 2, (564, 11: <Πάρνης> Πάρνηθος τὸ ὄρος τῆς Ἀττικῆς)· *Περὶ κλίσ. ὄνομ.* 3, 2 (680, 25: Πάρνης Πάρνηθος, ἔστι δὲ ὄρος Ἀττικῆς)· κλπ. Βιτρο., *De architect.* II, 8, 9 (Hymettum montem)· Βαλέρ. Μάξ., *Fact. et dict. memor.* I, 6 (ext.), 3 (montem Hymettium)· Πλίν., *Nat. hist.* IV, 24 (in Attica montes ... Hymettus)· XIX, 172· XXXV, 172 (ad montem Hymet<um>)· Αμπέλ., *Lib. memorial.* 2, 6 (Hymetto monte) και 6, 6 κλπ.

29. Ιπποκρ., *Περὶ ἀνέμ., ὕδατ., τόπ.* 19 (<ἡ Σκυθικὴ χώρα> κέεται γὰρ ὑπ' αὐτῆσι τῆσιν ἄρκτοισι καὶ τοῖσιν ὄρεσι τοῖσι Ῥιπαίοισιν)· Απολλών. Ρόδ., *Ἄργον.* Δ', 284 κξ (πηγαὶ γὰρ ὑπὲρ πνοίης βορέας / Ῥιπαίους ἐν ὄρεσιν ἀπόπροθι μορμύρουσιν)· Πλούταρχ., *Βίοι παράλλ.*, Κάμιλλ. 15, 2 (οἱ μὲν <Γαλάται> ἐπὶ τὸν βόρειον Ὠκεανὸν ὑπερβαλόντες τὰ Ῥιπαία ὄρη ὀρύησαι). *Ἑλλην. Ἀνθολ.* Θ', 550, 4 (καὶ Ὀρτυγίην εἶχε κλέος, οὖνομα δ' αὐτῆς / ἤρχετο Ῥιπαίων ἄχρισ Ὑπερβορέων)· Αἰλιαν., *Περὶ ζώων ἰδιότ.* ΙΑ', 1· *Σχόλια εἰς Πινδ.* Ὀλυμπ. Γ', 56c (<Βορέας> ὑπερβόρεος γὰρ ἡ χώρα ... ἐν τοῖς Ῥιπαίοις ὄρεσιν)· Θεοδώρητ., *Θεραπ. ἑλλην. νοσημ.* 12, 44 (Ἑλλάνικος ... ἔφη τοὺς Ὑπερβορέους οἰκεῖν μὲν ὑπὲρ τὰ Ῥιπαία ὄρη)· Ηρωδιαν., *Περὶ καθολ. προσωδ.* = *Grammat. Gr.* Γ', 1, 115, 4-5 = Στέφαν. *Γραμματ., Ἐθνικ. (επιτ.)* 650, 9 (ἄνω δ' Ἀριμασπῶν τὰ Ῥιπαία ὄρη. ἐξ ὧν τὸν βορέαν πνεῖν, χιόνα δὲ μήποτε αὐτὰ ἐκλείπειν) κλπ.

30. Αθήν., *Δειπνοσ.* C', 23, 30-31: καὶ τά τε πάλαι μὲν Ῥιπαία καλούμενα ὄρη, εἶθ' ὕστερον Ὀλβια προσαγορευθέντα, νῦν δὲ Ἄλπια (ἔστι δὲ τῆς Γαλατίας) πρβλ. Ευστάθ., *Παρεκβ. εἰς Ὀδύσσ.*, δ 89 (151, γρ. 43-44): τὰ πάλαι μὲν Ῥιπαία ὄρη τῆς Γαλατίας, ὕστερον δὲ Ὀλβια, νῦν δὲ Ἄλπια καὶ Ἄλπεις. Ηρωδιαν., *Περὶ καθολ. προσωδ.* = *Grammat. Gr.* Γ', 1, 115, 1-2 = Στέφαν. *Γραμματ., Ἐθνικ. (επιτ.)*, 650, 4: Πρώταρχος δὲ τὰς Ἄλπεις Ῥιπαία ὄρη οὕτω προσηγορεῖσθαι, καὶ τοὺς ὑπὲρ τὰ Ἄλπια ὄρη κατοικοθντας Ὑπερβορέους ὀνομάζεσθαι.

ότι ο Τάναης πηγάζει απ' τα Ριπαία Όρη³¹.

Με δεδομένη τη σύνδεση του Ιππόλυτου και του θέματος της Φαίδρας με τον αγνό Τάναη, που έδωσε, όπως είδαμε πιο μπροστά, το όνομά του στον ομώνυμο, πρώην Αμαζόνιο, ποταμό ο οποίος πηγάζει από τα Ριπαία όρη, φαίνεται φυσικό ο Ιππόλυτος, μιλώντας για τα χιονισμένα υψώματα της Αττικής, ν' ανακαλεί στη μνήμη του τα αιώνια 'Ριπαία' χιόνια, που τροφοδοτούν τα καθαρά νερά του Τάναη και στη συνέχεια της Μαιώτιδας Λίμνης κι αυτό δίχως να τον απασχολεί το γεγονός ότι τα χιόνια στην Αττική διαρκούν όσο και ο βαρύς χειμώνας. Από την άλλη πλευρά η τελευταία λεπτομέρεια θα μπορούσε να υποβάλει το συμπέρασμα ότι η πρώτη σκηνή του έργου διαδραματίζεται στην καρδιά του χειμώνα, όταν τα βουνά της Αττικής καλύπτονται συχνά από χιόνια, εμφανίζοντας έτσι μια όψη που καθιστά ευκολότερη τη συνειρμική αναφορά του Ιππόλυτου στα Ριπαία χιόνια.

(IV)

Στη *Βιογραφία του Κράσσου* (32, 1 κεξ) ο Πλούταρχος, περιγράφοντας τη συμπεριφορά του στρατηγού των Πάρθων Σουρήνα μετά την ήττα και τον φόνο του Κράσσου, σημειώνει:

Ο Σουρήνας απέκοψε κι έστειλε στον βασιλιά Ορώδη το κεφάλι και το χέρι του Κράσσου· μόνο που στους κατοίκους της Σελεύκειας ανήγγειλε ότι έφερνε τάχα μαζί του ζωντανό τον Κράσσο κι ετοίμασε μια γελοία πομπή που την αποκαλούσε υβριστικά 'θρίαμβο'. Επέλεξε συγκεκρωμένα έναν Ρωμαίο αιγμάλωτο που έμοιαζε εκπληκτικά με τον Κράσσο, τον έντυσε με γυναικεία βασιλικά ρούχα, τον εκπαίδευσε ν' απαντά σε όσους τον αποκαλούσαν Κράσσο ή στρατηγό και τον οδή-

31. Pompon. Mela, *De Chorogr.*, I, 115, (ipse Tanais ex Riphaeo monte deiectus adeo praiceps ruit). Λονταν., *Bell. civ.* 272-272 (uertice lapsus Riphaeo Tanais). Plin., *Nat. hist.* IV, 78 (lacus Maeotis, Tanain amnem ex Ripaeis montibus defluentem accipiens). Προκόπ., *Περὶ πολέμ.* Η', 6, 5 (ποταμὸς Τάναις ἐξ ὀρέων τῶν Ριπαίων ... ἔξεισιν). Σύνδεση του Τάναη με τα Ριπαία όρη συναντούμε και στη *Βιβλιοθήκη του Φώτιου* (166,109a, 13): στην περιλήψη *Τῶν ὑπὲρ Θούλην ἀπίστων* του Αντώνιου Διογένη ο βυζαντινός πατριάρχης σημειώνει: *Εἰσάγεται τοίνυν ὄνομα Δεινίας κατὰ ζήτησιν ἱστορίας ἅμα τῷ παιδί Δημοχάρη ἀποπλανηθεὶς τῆς πατρίδος, καὶ διὰ τοῦ Πόντου καὶ ἀπὸ τῆς κατὰ Κασπίαν καὶ Ὑρκανίαν θαλάσσης πρὸς τὰ Ριπαῖα καλούμενα ὄρη καὶ τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ τὰς ἐκβολὰς ἀφιγμένοι, εἶτα διὰ τὸ πολὺ τοῦ ψύχους ἐπὶ τὸν Σκυθικὸν ἐπιστραφέντες ὠκεανόν.*

γησε στην πόλη έφιππο. Προηγούνταν σαλπικτές και ραβδούχοι πάνω σε καμήλες από τις ράβδους τους κρέμονταν βαλάντια, ενώ τα τσεκούρια έφεραν φρεσκοκομμένα κεφάλια Ρωμαίων ακολουθούσαν *Σελευκίδες έταΐραι μουσουργοί, πολλά βωμολόχα και γελοΐα δι' άσμάτων εΐς θηλύτητα και ανανδρίαν του Κράσσου λέγουσαι*. Κατόπιν συγκάλεσε τη γερουσία των Σελευκέων και τους έδειξε τα *άκόλαστα βιβλία των Μιλησιακών του Αριστεΐδη, που είχαν βρεθεί έν τοΐς Ρουστίου σκευοφόροις* κι έδωσαν την αφορμή στον Σουρήνα να *καθυβρίση και κατασκόψη τους Ρωμαΐους εΐ μηδὲ πολεμούντες απέχεσθαι πραγμάτων και γραμμάτων δύνανται τοιούτων*.

Και συνεχΐζει ο Πλούταρχος (32, 5):

*Τοΐς μέντοι Σελευκέσιν έδόκει σοφὸς άνήρ ο Αΐσωπος εΐναι, τὸν Σουρήναν όρώσι τήν τών Μιλησιακών άκολαστημάτων πήραν έξηρητημένον πρόσθεν, όπισθεν δὲ Παρθικήν Σύβαριν έφελκόμενον έν τοσαύταις παλλακίδων άμάξαις, τρόπον τινά ταΐς λεγομέναις έχίδναις και σκυτάλαις άντιμόρφως τὰ μὲν έμφανή και πρόσθια μέρη φοβερά και θηριώδη όδρασι και τόξοις και ίπποις προβαλλομένην, κατ' ούραν δὲ τής φάλλαγγος εΐς χορείαν και κρόταλα και ψαλμούς και παννυχίδας άκολάστους μετὰ γυναικῶν τελευτώσαν*³².

Στην παρομοΐωση της πομπής του Σουρήνα με τις δύο 'αισώπειες πήρες'³³, ο Πλούταρχος τοποθετεί στη θέση της εμπρόσθιας 'πήρας' τα *Μιλησιακά άκολαστήματα* και στη θέση της οπίσθιας *Παρθικήν Σύβαριν*. Κι αν για τα *Μιλησιακά άκολαστήματα*, τις *Μιλησιακές* δηλ. ιστορίες³⁴, είχε μιλήσει ήδη ο Πλούταρχος (32, 4) και δεν χρειάζεται άλλη διευκρίνηση, αντίθετα πρέπει να σχολιάσουμε την *Παρθικήν Σύβαριν* που αποτελούσε συμβολικά την οπίσθια *πήραν* του Σουρήνα. Ο Πλούταρχος (32, 5), ψέγει, όπως είδαμε, την υποκρισία του τελευταΐου που, ενώ *καθύβριζε και έσκωπτε τους Ρωμαΐους*, γιατί ακόμη και στον πόλεμο δεν μπορούσαν να *απόσχουν από πραγμάτων και γραμμάτων τοιούτων*, ωστόσο ο ίδιος έσερνε πίσω του *Παρθικήν Σύβαριν*.

Οι συντάκτες του *LSJ* (s. v.) ερμηνεύουν εδώ την Σύβαριν ως "luxury,

32. Κείμ. Flacelière – Chambry (1972), 252.

33. *Μύθ.* 303 Chambry ή 229 Hausrath. Πρβλ. Θεμιστ., *Λόγ.* 262b (Harduin): *Σοφὸς γάρ ήν Αΐσωπος ό μυθοποιός, ός έφη τοὺς ανθρώπους δύο πήρας εκαστον φέρειν, τήν μὲν έμπροσθεν, τήν δὲ όπισθεν*.

34. Για το είδος αυτό των ιστοριών βλ., μεταξύ άλλων, τη διδακτορική διατριβή του μαθητή μας Γ. Φαρακλού (2003), *Αρχαΐες Μιλησιακές ιστορίες*.

voluptuousness", το ίδιο περίπου και οι μεταφραστές του χωρίου. Μόνο που ο υπαινιγμός του Πλούταρχου φαίνεται να πηγαίνει πιο πέρα, καθώς η φανερή αντίφαση που δημιουργείται από την πολυτέλεια *ἀφ' ἑνός* και την ηδονικότητα της Σύβαρης και *ἀφ' ἑτέρου* από τα επίθετα 'φοβερά' και 'θηριώδης', με τα οποία χαρακτηρίζεται η ακολουθία του Σουρήνα απαιτεί εξηγήσεις. Πιστεύουμε ότι η 'Σύβαρις' χρησιμοποιείται εδώ αμφίσημα παραπέμποντας όχι μόνο στην ομώνυμη κατωιταλική πόλη, γνωστή για την τρυφή και ακόλαστη διαβίωση των κατοίκων της³⁵, αλλά και στην Λάμιαν ή Σύβαριν του Αντωνίνου Λιβεράλη (η): *μέγα και ὑπερφυῆς* θηρίο που φώλιαζε στους πρόποδες του Παρνασσού, και με καθημερινές επιδρομές τρομοκρατούσε τους περιοίκους αρπάζοντας ζώα και ανθρώπους. Στη συνέχεια ο μυθογράφος, αφηγούμενος το τέλος του ανθρωποφάγου τέρατος που γκρεμοτοάκισε ο ρωμαλέος Ευρύβατος, καταλήγει:

7. Ἡ δὲ (= Σύβαρις) καταφερομένη προσέκρουσε τὴν κεφαλὴν παρὰ τὰ σφυρὰ τῆς Κρίσης. Καὶ αὐτὴ μὲν ἐκ τοῦ τραύματος ἀφανῆς ἐγένετο, ἐκ δὲ τῆς πέτρας ἐκείνης ἀνεφάνη πηγὴ, καὶ αὐτὴν οἱ ἐπιχώριοι καλοῦσι Σύβαριν ἐκ δὲ ταύτης καὶ Λοκροὶ πόλιν ἐν Ἰταλίᾳ Σύβαριν ἔκτισαν³⁶.

Και μπορεί στο κείμενο του Λιβεράλη να μην υπάρχει κανένα στοιχείο της μορφής της Λάμιας ή Σύβαρης, ωστόσο δεν μένει αμφιβολία για την τρομακτικότητα του μεγέθους της και των ανθρώπινων απωλειών που προκαλούσε. Το γεγονός μάλιστα ότι στο τέλος η Λάμια ή Σύβαρις *ἐκ τοῦ τραύματος ἀφανῆς ἐγένετο* δείχνει τη 'δαμονική' φύση της και ανακαλεί στη μνήμη μας όσα γράφει ο Φιλόστρατος για τη δαμονική

35. Βλ. λ. γ. Πολύβ., *Ἱστορ.* 7, 1, 1 (*Καπηησίους ... ἐξοκείλαι εἰς τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν, ὑπερβαλλομένους τὴν περὶ Κρότωνα καὶ Σύβαριν φήμην*) Δίων Χρυσ., *Λόγ.* 33 (*Ταρσ.*), 25 (*οὐ Σύβαρις μὲν ὄσω μάλιστα ἐτύφηνεν, τοσοῦτω θάττον ἀπώλετο;*) 64 (*Περὶ τύχης*), 14· Αθήν., *Δειπν.* C', 273b-c· IB', 501c· 526a· 528b· 541a-b· *Σχόλ. εἰς Διονυσ. Περιήγ., Οἰκονμ. Περιήγ.* 373· Λιβάν., *Λόγ.* 11, 236bis· 18, 143· *Μελέτ.* I, 1, 74· *Ἡσύχ.*, Σ 2129· *συβαρίζει*· τρυφᾶ / <σύβαριν>· τὴν πολυτελῆ τρυφὴν καὶ Σ 2132· <συβαρίται>· τρυφηταί / <συβαριτικός>· τρυφερός· Σούδ., I, 734· *διὰ τὴν Σύβαριν, ὁ λάγνος*. Πρβλ. καὶ Φιλόστρ., *Τὰ ἐς τὸν Τυαν. Ἀπολλών.* C', 21 (262). Από τις παραπάνω μαρτυρίες υπογραμμίζουμε το εδάφιο του Αθήναιου (C', 273b-c), που αναφέρεται στην ακολουθία του Σμινδυρίδου του Συβαρίτου ὅς ἐπὶ τὸν Ἀγαρίστης τῆς Κλεισθένης θυγατρὸς ἔξορμῶν γάμον ὑπὸ χλιδῆς καὶ τρυφῆς χιλίουσιν συνεπήγετο οἰκέτας, ἀλιεῖς καὶ ὄρνιθεντὰς καὶ μαγεῖρους (βλ. καὶ IB', 541b-c).

36. Κεῖμ. Παπαθομopoulos (1968), 15.

Λάμια που εξουδετέρωσε ο Απολλώνιος ο Τυανεύς στην Κόρινθο³⁷:

Ο Μένιππος, μαθητής του Απολλώνιου, έξυπνος, με ευγενικό παράστημα και αθλητική ωραιότητα, προσείλκυσε το ενδιαφέρον μιας ωραίας, κομψής και πλούσιας γυναίκας. Σαγηνευμένος από την ομορφιά και τις ερωτικές υποσχέσεις της, αποφάσισε να τη νυμφευτεί παρά τις προειδοποιήσεις του Απολλώνιου (*Σὺ μέντοι ὁ καλός τε καὶ ὑπὸ τῶν καλῶν γυναικῶν θηρευόμενος, ὄφιν θάλπεις καὶ σὲ ὄφεις*). Κατά την ώρα του γαμήλιου συμποσίου ο Απολλώνιος αποκάλυψε ότι ο πολυτελής διάκοσμος της αίθουσας *οὐκ ὕλη ἦν, ἀλλὰ ὕλης δόξα*, και ότι η νύφη ήταν μία από τις Έμπουσες, που ο λαός αποκαλεί Λάμιες και Μορμολύκιες, ότι έχουν ερωτικές επιθυμίες, μόνο που η κύρια επιθυμία τους είναι για ανθρώπινες σάρκες και παγιδεύουν τα θύματά τους με ερωτικές ηδονές. Η νύφη, με τρόμο και αηδία, άρχισε να περιγελά τους φιλοσόφους για τη φλυαρία τους όταν όμως τα χρυσά ποτήρια και ο φανταστικός ασημένιος διάκοσμος αποδείχτηκαν *άνεμιαῖα* και 'πέταξαν' από τα μάτια τους, και οι οινοχόοι, οι μάγειροι και όλοι οι υπηρέτες εξαφανίστηκαν, το *φάσμα* παρακαλούσε με δάκρυα τον σοφό να μην το βασανίσει ούτε να το αναγκάσει να ομολογήσει την πραγματική του φύση. Καθώς όμως ο Απολλώνιος δεν την άφηνε να φύγει, *ἔμπουσα εἶναι ἔφη καὶ παίειν ἡδοναῖς τὸν Μένιππον ἐς βρῶσιν τοῦ σώματος*³⁸.

Αφήνοντας για λίγο το θέμα της μορφής της Σύβαρης ή Λάμιας, θα εξετάσουμε την έννοια του επιρρήματος *άντιμόρφως* (*άπαξ λεγόμενον*), που προβλημάτισε την προηγούμενη έρευνα. Οι συντάκτες του *LSJ* απέδωσαν αρχικά το επίθετο *άντίμορφος* ως "formed after, corresponding to a thing", για να τη 'διορθώσουν' στο *Συμπλήρωμα* (*Supplement*) του ίδιου *Λεξικού* (1968) σε "confronting", και σε νεότερη έκδοση (1996) να επανέλθουν ουσιαστικά στην αρχική πρότασή τους ("corresponding in shape"): πάντως και στις δύο περιπτώσεις προσθέτουν ως

37. Φιλόστρ., *Τὰ ἐς τὸν Τυαν. Απολλών. Δ'*, 25 (164-166).

38. Από τη Λάμια του Φιλόστρατου εμπνεύστηκε – με τη μεσολάβηση της ομόλογης αφήγησης του R. Burton (*The Anatomy of Melancholy*) – και συνέθεσε (1819) τη δική του *Lamia* ο John Keats (1795-1821), εκτενές ποίημα υπερεπτακοσίων στίχων, το οποίο επαίνεσε (ως ισάξιο του *Ενδυμώνα*), το μετέφρασε μερικά στα Ελληνικά και το δημοσίευσε το 1892 στην αλεξανδρινή εφημερίδα 'Τηλέγραφος' ο Κωνσταντίνος Καβάφης. Βλ. Πικρό (χ. χ.), 141-154. Bowersock (1983), 180-189. Porée – Gallimard (1996), 202-229 (γαλλ. μετάφρ.) και 268-269 (σημ.).

μετάφραση του επίρρηματος *ἀντιμόρφως* (τινί)³⁹: “after a contrary fashion” και “in a contrary form” αντίστοιχα. Ωστόσο το 1972 οι εκδότες του πλουτάρχειου κειμένου R. Flacelière και É. Chambry απέδωσαν το ίδιο επίρρημα ως “d’un aspect correspondant à”⁴⁰ απορρίπτοντας την ερμηνεία του *LSJ*, αφού κατά τη γνώμη τους η υιοθέτησή της θα σήμαινε πως, για τον Πλούταρχο, το επικίνδυνο και φοβερό τμήμα της έχιδνας (και της σκυτάλης) δεν ήταν το κεφάλι, αλλά η ουρά, όπως συμβαίνει με τους σκορπιούς. Επικαλούνται μάλιστα την άποψη του P. Chantraine, ότι τα ελάχιστα σωζόμενα παραδείγματα του επιθέτου *ἀντίμορφος* συνηγορούν υπέρ της ερμηνείας του επίρρηματος *ἀντιμόρφως* = “αναλόγως, παρομοίως”⁴¹.

Είναι φανερό ότι η παραπάνω ερμηνεία εκλαμβάνει τις έχιδνες και τις σκυτάλες ως είδη κοινών φιδιών⁴², που αναφέρονται μαζί σε ιατρικά (κυρίως) κείμενα⁴³. Ωστόσο η παρομοίωσή τους με την ακολουθία του Σουρήνα φαίνεται περιέργη, αν όχι εντελώς ανεπιτυχής, αφού ούτε οι έχιδνες ούτε οι σκυτάλες διαθέτουν ουρά ή κάποιο άλλο μέρος του σώματός τους, που να μπορεί να παραβληθεί με την *Παρθικήν σύβαριν*⁴⁴.

39. Το γεγονός ότι στο κύριο σώμα του *LSJ* το επίρρημα *ἀντιμόρφως* δεν συνοδεύεται από μετάφραση δείχνει ότι οι συντάκτες του συνέδεαν τη σημασία του με την έννοια του οικείου επιθέτου *ἀντίμορφος*.

40. Έτσι γενικά αποδίδουν το επίρρημα *ἀντιμόρφως* και άλλοι μεταφραστές, π. χ. Amyot (1567, II, 96): “que son armée ressembloit, par manière de dire, aux vipères et aux musaraignes”· Richard (1844, 47): “en sorte que son armée ressembloit aux vipères et aux serpents appelés scytales”· Perrin (1916, 419): “After a fashion his train was a counterpart to the fabled echidnae and scytales”. Βουλαρινός (χ. χ.): “ίδιες με έχιδνες και σκυτάλες” και η ‘Μεταφραστική ομάδα Κάκτου’ (1993): “που έμοιαζαν κατά κάποιον τρόπο με φίδια, τα λεγόμενα έχιδνες και σκυτάλες”. Αντίθετα ο Κούσουλας (1994) αποδίδει σωστά το επίρρημα *ἀντιμόρφως*, παρόλο που δεν έχει κατανοήσει την πραγματική έννοια του εδαφίου: “Σαν τις λεγόμενες έχιδνες, κατά κάποιον τρόπο, και τους κροταλίες, να προβάλλει ανάποδα ...”

41. Flacelière – Chambry ό. π., 309, σημ. “Page 252: Cras. 32, 5”.

42. Το ίδιο κάνουν και όλοι οι μεταφραστές του εδαφίου, τους οποίους είχαμε τη δυνατότητα να συμβουλευτούμε (βλ. υποσημ. 40).

43. Βλ. Ψευδο-Διοσκορ., *Περί ιοβόλ* 9-10· Φιλούμ., *Περί ιοβόλ* 26, 2· 27, 3· Επιφάν., *Παναρίων* (Κατὰ αίρέσ.) II, 402, 25 (ὡσπερ τὴν δεινὴν σκυτάλην τὴν ἔχιδναν καλουμένην).

44. Θέλοντας προφανώς να βρει κάποια λογική συνάρτηση σε αυτήν την παρομοίωση και παρασυρμένος από τη φράση *κατ’ οὐρὰν δὲ τῆς φάλλαγγος*

Το πρόβλημα λύνεται, αν εκλάβουμε τις έχιδνες και σκυτάλες ως ονόματα μυθικών τεράτων⁴⁵. Πράγματι η Έχιδνα, μητέρα πολλών άλλων τεράτων (Όρθου, Κέρβερου, Λερναίας Ύδρας, Χίμαιρας κλπ) διέθετε γυναικείο άνω σώμα και ουρά φιδιού στη θέση των ποδιών⁴⁶, και κατοικούσε σε σπηλιά της Κιλικίας, της Πελοποννήσου ή της Σκυθίας ανάλογα με τις παραδόσεις⁴⁷. Η μορφή της οδήγησε παλιά τον G. Thiele να θεωρήσει τις έχιδνες και τις σκυτάλες του Πλούταρχου ως ονόματα μυθικών Λιβυκών τεράτων⁴⁸. Ακόμη, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Ιστ. Δ' 9 κεξ), όταν ο Ηρακλής έφερε τα βόδια του Γηρυόνη, βρέθηκε στη Σκυθία κι εκεί⁴⁹ συνάντησε *μιξοπάρθενόν τινα έχιδνα διφυέα,*

εις χορείαν και κρόταλα, ο Κούσουλας (1994) μετέφρασε τις σκυτάλες ως κροταλίες!

45. Παρόλο που ο Perrin (1916, 419) αποκαλεί στη μετάφρασή του αυτές τις έχιδνες και σκυτάλες 'μυθικές' (fabled), εν τούτοις δεν φαίνεται να έχει κατανοήσει εντελώς το περιεχόμενο του εδαφίου.

46. Ησίοδ., Θεογ. 297 κεξ. (Έχιδναν, / ήμισυ μὲν νύμφην ἑλικώπιδα καλλιπάρηον, / ήμισυ δ' αὐτε πέλωρον ὄφιν δεινόν τε μέγαν τε / αἰόλον ὠμηστήν). Πρβλ. Ι. Τζέτζ, Σχόλ. εἰς Ἀριστοφ., Βατρ. 473 (<Έχιδνα:> δαίμονά τινα πλάττουσιν ἄνω μὲν μορφήν ἔχουσαν γυναικός, τὰ κάτω δὲ σπείρημα μυριῶν ὄφρων ἔχουσαν).

47. Βλ. πρόχειρα Grimal (1991), 233-234 (s. v.).

48. Thiele (1918), 229, υποσημ. 4.

Την καλύτερη περιγραφή των Λιβυκών θηρίων διασώζει ο Δίων Χρυσόστομος (Λιβυκ. Μύθ., 12-15): *Τὸ μὲν πρόσωπον γυναικεῖον εὐεῖδοδς γυναικός, μαστοὶ δὲ καὶ στήθη πολὺ τι κάλλιστα καὶ τράχηλος, ὅποια οὔτε παρθένου γένοιτ' ἂν οὔτε νύμφης ἀκμαζούσης οὔτε πλάττων ἢ γράφων οὐδεὶς δινησεται ἀπεικάσαι· τὸ δὲ χρῶμα λαμπρότατον καὶ ἀπὸ τῶν ὀμιμάτων φιλοφροσύνη καὶ ἕμερος ταῖς ψυχαῖς ἐνέπιπτεν, ὅποτε προσίδοι τις 13. Τὸ δὲ λοιπὸν σῶμα σκληρόν τε καὶ ἄρρηκτον φολίσι, καὶ τὸ κάτω πᾶν ὄφιν ὑστάτη δὲ κεφαλὴ τοῦ ὄφρος μάλα ἀναιδής ... 14. Καὶ τῶν μὲν ἄλλων ἀλκῆ κρατεῖν, ἀνθρώπων δὲ ἀπάτη, παραφαίνοντα τὰ στήθη καὶ τοὺς μαστούς, καὶ ἅμα προσβλέποντα καταγοητεύειν τε καὶ ἔρωτα ἐμβάλλειν δεινὸν τῆς ὀμιλίας καὶ τοὺς <μὲν> προσιέναι καθάπερ γυναιξί, τὰ δὲ μένειν ἀτρεμοῦντα καὶ κάτω πολλάκις βλέποντα, 15. μιμούμενα γυναῖκα κοσμίαν, γενόμενον δ' ἐγγὺς συναρπάζειν ἔχειν γὰρ δὴ καὶ χεῖρας θηριώδεις, ἅς ὑποκρύπτειν τέως. Ὁ μὲν οὖν ὄφιν εὐθὺς δακῶν ἀπέκτεινεν ἀπὸ τοῦ ἰοῦ τὸν δὲ νεκρὸν κατεσθίουσιν ἅμα τε ὁ ὄφιν καὶ τὸ ἄλλο θηρίον (κεῖμ. François, 1921, 86). Περισσότερα για τα Λιβυκά θηρία στη μελέτη μας "Ο δαίμων της κενοδοξίας κλπ" (2007) 524 κεξ. Βλ. ακόμη το βιβλίο μας *Ελληνική Γραμματεία κλπ* (2012b), 167-176.*

49. Ο Barguet (1979), 1416, p. 290, σημ. 4 και p. 291, σημ. 1), σχολιάζοντας την ιστορία σημειώνει μεταξύ άλλων ότι η Ταβιτί, η θεά Εστία των Σκυθών

*τῆς τὰ μὲν ἄνω ἀπὸ τῶν γλουτῶν εἶναι γυναικός, τὰ δὲ ἔνερθε ὄφις*⁵⁰.

Όμως για τη Σκυτάλη υπάρχει πρόβλημα, καθώς δεν είναι γνωστό κανένα μυθικό τέρας με αυτό το όνομα. Η λύση φαίνεται να κρύβεται στα χφφ του Ψευδο-Αππιανού, που ανήκουν σε ανεξάρτητο και πολύ ανώτερο κλάδο από αυτόν της πλουτάρχειας παράδοσης⁵¹: οι καλύτεροι λοιπόν εκπρόσωποι αυτής της παράδοσης, ο Vat. gr. 134 (ΙΔ΄-ΙΕ΄ αι.: Ο΄) και ο Ven. Marcian. 387 (γραμμ. το 1441: Ο^m), παρέχουν στη θέση της *σκυτάλης* τη *ναγία lectio σκύλλα* (*σκίλλαις* και *σκύλλαις* αντίστοιχα), μυθικό τέρας με άνω σώμα γυναίκας και στη θέση των ποδιών σκυλιά. Πιστεύουμε ότι η γραφή του Πλούταρχου ήταν *σκύλλαις* και κατέληξε σε *σκυτάλαις* εξαιτίας της συχνής, όπως είδαμε, σύζευξης της *ἔχιδνας* με την *σκυτάλην* στα ιατρικά κείμενα, κι επειδή η παραπομπή του Πλούταρχου στα μυθικά θηρία *Ἐχιδνα* και *Σκύλλα* δεν έγινε αντιληπτή και διορθώθηκε λανθασμένα στο επίπεδο του προτύπου όλων των σωζόμενων χφφ της πλουτάρχειας παράδοσης.

Για να κατανοηθεί καλύτερα το παραπάνω χωρίο του Πλούταρχου, πρέπει να συνδυαστεί με την περιγραφή της ακολουθίας του Σουρήνας, που διαβάζουμε στο κεφ. 21, 6 της ίδιας βιογραφίας και η οποία εμφανίζει κοινά σημεία με την περιγραφή της γελοίας πομπής ή του ‘θριάμβου’ του:

Οὐδὲ γὰρ ἦν τῶν τυχόντων ὁ Σουρήνας, ἀλλὰ πλούτῳ μὲν καὶ γένει καὶ δόξῃ μετὰ βασιλέα δεύτερος, ... ἐξήλαυνε δὲ καθ’ ἑαυτὸν ἀεὶ χιλιάς

(Ηρόδ., *Ἱστ.* Δ΄ 59) και ‘κυρία των αγρίων ζώων’, παριστάνεται κάποτε στη σκυθική τέχνη ως μισή γυναίκα και μισή φίδι.

50. Ηρόδ., *Ἱστ.* Δ΄ 9, 1. Βλ. επίσης Grimal (1991), 233-234 (“Ἐχιδνα”). Κακριδὴ (1986), 4, 60. Ο τελευταίος συνοδεύει την ηροδοτεία αφήγηση με φωτογραφία χρυσῆς επένδυσης προμετωπίου αλόγου από την Ουκρανία (Δ΄ αι. π. Χ.: Αγ. Πετρούπολη, Ermitage), που εικονίζει ένα γυναικόμορφο δισυπόστατο πλάσμα, με το κάτω μέρος του σώματος να απολήγει σε φίδι.

51. Πρόκειται για τα χφφ του Ψευδο-Αππιανού (sigl. O) που διασώζουν μιαν αφήγηση των παρθικών πολέμων αντλημένη κατά λέξη από τις πλουτάρχειες βιογραφίες του Κράσσου (κεφ. 15,7-33) και του Αντώνιου. Ο Ziegler (1964, VII) υποστηρίζει πειστικά ότι ο falsarius που νόθευσε το κείμενο του Αππιανού με αποσπάσματα του Πλούταρχου πρέπει να ἔδρασε *exeunte antiq̄uitate* (ο Φώτιος τα είχε βρει ἤδη στο χφ του Αππιανού που είχε στην κατοχή του) και να διέθετε *librum quendam multo meliorem (O) quam nostri (= Plutarchei) sunt libri*. Βλ. και Flacelière – Chambry (1972, 252), κριτ. υπόμν. ad loc. (και εισαγωγ. “Note sur le texte”, υποσημ. 1).

σκευοφορούμενος καμήλοις, καὶ διακοσίας ἀπήνας ἐπήγετο παλλακίδων, ἵππεις δὲ κατάφρακτοι χίλιοι, πλείονες δὲ τῶν κούφων παρέμπεπον, εἶχε δὲ τοὺς σύμπαντας ἵππεις ὁμοῦ πελάτας τε καὶ δούλους μυρίων οὐκ ἀποδέοντας.

Συνεπῶς τα φοβερὰ καὶ φρικώδη δόρασι καὶ τόξοις καὶ ἵπποις ἐμφανῆ καὶ πρόσθια μέρη παραπέμπουν καὶ στους καταφράκτους καὶ κούφους ἵππεις που αποτελούσαν συνήθως τὴν ακολουθία του (21, 6) καὶ φυσικά δεν ἦταν δυνατόν νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν περίπτωση που συζητούμε. Ἀπλὰ ο Πλούταρχος, γιὰ τὴ συντομία τῆς ἀφήγησης, σημειώνει μόνον τὰ ἀπαραίτητα στοιχεία, γιὰ νὰ φανεῖ τὸ γελοῖο τοῦ ψεύτικου θριάμβου. Ἐπιπλέον τα φοβερὰ καὶ φρικώδη τμήματα τῆς πομπῆς, ὅπως σημειώνεται ρητὰ (32, 5), ἦταν ἀμέσως ορατὰ, καθὼς βιάδιζαν ἐπικεφαλῆς τῆς φάλαγγας (τὰ μὲν ἐμφανῆ καὶ πρόσθια μέρη), που κατέληγε στὴν Παρθικὴ Σύβαρη (κατ' οὐρὰν δὲ τῆς φάλαγγος εἰς χορείαν καὶ κρόταλα καὶ ψαλμοὺς καὶ παννυχίδας ἀκολάστους μετὰ γυναικῶν τελευτῶσαν). Καθὼς λοιπὸν ἡ μυθικὴ Ἐχιδνα (ὅπως ἡ Σκύλλα καὶ τὰ Λιβυκὰ θηρία⁵²) εἶχαν τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματός τους γυναικεῖο καὶ ἐρωτικό, που κατέληγε ὁμως στὸ τερατώδες καὶ τρομακτικό κάτω μέρος τους, εἶναι φανερό ὅτι ἡ πομπὴ τοῦ Σουρήνα ἐμοιάζε με αὐτὰ τὰ τέρατα κατὰ τρόπον ἀντιστρόφως ἀνάλογο, ἀφοῦ στὴ δική του ακολουθία τὰ ἐμφανῆ καὶ πρόσθια τμήματά της ἦταν τὰ φοβερά, ἐνῶ τὸ ἀκόλαστο καὶ σαγηνευτικό μέρος τῆς ακολουθοῦσε.

Συνεπῶς τὸ ἐπίρρημα ἀντιμόρφως πρέπει νὰ μεταφραστεῖ ὡς 'αντιστρόφως ἀνάλογο' ἢ 'κατὰ ἀντίστροφο τρόπο', ἐνῶ οἱ σκυτάλες ἐπιβάλλεται νὰ διορθωθοῦν σε σκύλλες καὶ νὰ γραφοῦν, ὅπως καὶ οἱ ἐχίδνες, με κεφαλαῖο πρωτόγραμμα: Ἐχίδναις καὶ Σκύλλαις.

(V)

Στὸ Δ' Συμπόσιο Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Τομέα Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων (26-27 Μαΐου 2005) καὶ με τὴν ευκαιρία μίας σειρᾶς παρατηρήσεων πάνω στὴν editio princeps ἀνώνυμης μεσαιωνικῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν *Μεταμορφώσεων* τοῦ Οβιδίου⁵³

52. Παρόλο που ὁ Φιλόστρατος δεν περιγράφει τὴ δική του Λάμια ὡς υβριδικό τέρας, ἐν τούτοις ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀπολλώνιου πρὸς τὸν Μένιππον (ὄφις θάλπει καὶ σὲ ὄφεις) παραπέμπει ἐπίσης σε ἓνα διφυές γυναικόμορφο πλάσμα, με γυναικεῖα δηλ. καὶ φιδίσια χαρακτηριστικά.

53. Coulson – Molyviati-Topsis (1992), 134-202.

επισημάναμε, μεταξύ άλλων, μια ατυχή επέμβαση των εκδοτών στο κείμενο του μοναδικού γνωστού χφ (Vaticanus lat. 2877· sigl. V) αυτού του νεολατινικού κειμένου. Η περίπτωση της παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς επιβεβαιώνει έναν ενδιάμεσο, υποθετικό για καιρό, (νεο)λατινικό τύπο.

Στη σελ. 144, όπου εκδίδεται το σύντομο κείμενο της αλληγορίας του Δευκαλίωνα και της Πύρρας (*Allegoria Deucalionis et Pirre*), διαβάζουμε: *et aliqui rustici et montany in altis montibus habitantes ...* και στο κριτ. υπόμν. του εδαφίου: *montibus scripsimus: montaneis V.*

Ατυχής και παραμορφωτική της γλώσσας του κειμένου διόρθωση, αφού εδώ έχουμε έναν μεσαιωνικό τύπο *montaneis* (< *montanea* < *montana* [ενν. *silva*, *regio* ή *loca*] θηλ. εν. ή ουδ. πληθ. του επιθ. *montanus*), απ' όπου το ιταλ. θηλ. *montagna*, το γαλλ. θηλ. *montagne*, το ισπ. θηλ. *montaña*, το πορτ. *montanha*, το καταλ. *montanya* κλπ. Σε επίρρωση της άποψής μας είχαμε παραπέμψει τότε πρόχειρα στο λεξικό του Robert⁵⁴, όπου το γαλλ. *montagne* ετυμολογείται από το υποθετικό θηλ. λαϊκό (νεο)λατινικό **montanea*. Ως υποθετικός καταγράφεται ο ίδιος τύπος και στο λεξικό Meyer-Lübke⁵⁵. Έτσι η 'γραφή' *montaneis* φαινόταν να είναι η α' γραπτή επιβεβαίωση αυτού του 'αμάρτυρου' τύπου.

Συνεχίζοντας ωστόσο την έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι ο *έν λόγω* τύπος δεν είναι αμάρτυρος. Στο *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae*⁵⁶, καταγράφεται ήδη ένα παράδειγμα του θηλ. *montanea* (= *mons*). Ο ίδιος τύπος αποθησαυρίζεται και στο *Mediae Latinitatis Lexicon minus*⁵⁷, αλλά ως ουδ. πληθυντ. και με τη σημασία "pays de montagnes", "mountainous country". Προσθέτουμε ότι στο πρώτο από αυτά τα λεξικά το καταγραφόμενο παράδειγμα του *montanea* ανάγεται σ' ένα νομικό κείμενο του 1322⁵⁸, από το *Tragurium* (Trau) της Δαλματίας, γεγονός που θα μπορούσε (σε συνδυασμό με τη μελέτη και άλλων νεολατινικών τύπων, αλλά και των υδατόσημων του χφ) να προσφέρει μια χρήσιμη ένδειξη για την ακριβέστερη χρονολόγηση της ανώνυμης αλληγορίας των *Μεταμορφώσεων*, που τοποθετείται αόριστα από τους εκ-

54. 1977, 1224: s. v. "montagne".

55. 1968, 464, αριθμ. 5666.

56. Kostrenčić κ. ά. (1978), II 743a, s. v.

57. Niermeyer κ. ά. (1984), 704a, s. v.

58. Strohal (1915), 66/11: πληροφορία που αντλήσαμε από τους Kostrenčić κ. ά. (1978), ό. π.

δότες (*ἐπὶ τῇ βάσει* ενός πιθανού εσωτερικού υπαινιγμού στα *Πριάπεια* που ‘ανακαλύφθηκαν’ από τον Βοκκάκιο περί το 1340) στο μέσον ή στο β’ μισό του ΙΔ΄ αι⁵⁹. Όπως και να έχουν τα πράγματα σχετικά με την α’ μαρτυρία του προσηγ. *montanea*, το βέβαιο είναι ότι ο τύπος αυτός όχι μόνο δεν πρέπει να διορθωθεί, αλλά να διατηρηθεί και να υπογραμμιστεί η παρουσία του στο V.

Είναι γεγονός ότι η *editio princeps* οιοδήποτε κεμένου είναι δύσκολο και σύνθετο εγχείρημα, πολύ περισσότερο όταν η χειρόγραφη παράδοση εκπροσωπείται από ένα *χφ* (*codex unicus*) γεμάτο βραχυγραφίες και το κείμενο ανήκει στον χώρο των λαϊκών μεσαιωνικών, όπου το γλωσσικό και ορθογραφικό έδαφος είναι ιδιαίτερα αβέβαιο και ολισθηρό. Έτσι οι αναπόφευκτες αδυναμίες της έκδοσης προσφέρουν γόνιμο έδαφος για την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου και της έρευνας με στόχο μια όσο το δυνατόν ορθότερη και ακριβέστερη έκδοση. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν εντάσσονται στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της λογικής.

Από μια πρώτη προσέγγιση του *χφ* διαπιστώσαμε σειρά προβληματικών αναγνώσεων ή επιλογών στην έκδοση του κεμένου. Δυστυχώς η κακή κατάσταση της μελάνης (ή ίσως η κακή ποιότητα των ψηφιακών φωτογραφιών που μας έστειλε η *Bibliotheca Apostolica Vaticana*) δεν επέτρεψε ακόμη να ελέγξουμε την ακρίβεια της έκδοσης όλου του κεμένου· θα χρειαστεί μάλλον επιτόπια εξέταση του V. Επισημαίνουμε ωστόσο μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

Στη σελ. 141, όπου εκδίδεται ο ακέφαλος πίνακας περιεχομένων (*Indices*)⁶⁰, έχει ανατραπεί, χωρίς κάποια εξήγηση, η σειρά του κεμένου του *χφ*. Συγκεκριμένα, ενώ στο V τα βιβλία ακολουθούν τη σειρά των οβιδιανών *Μεταμορφώσεων* ... VII, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, XV⁶¹, οι

59. *Ο. π.*, 135 (“in the mid-fourteenth century”) και 139, υποσημ. 24 (“during the second half of the fourteenth century”).

60. Ο πίνακας αυτός δεν συμφωνεί με τους τίτλους των αλληγοριών του *χφ* (όπου, σημειωτέον, δεν υπάρχει χωρισμός σε βιβλία), αλλά με τη σειρά εμφάνισης των σχετικών μύθων στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου, κάτι που δεν διευκρινίζει η έκδοση. Επιπλέον, όπως σημειώνεται στη σελ. 140, 6 από τις αρχικές 23 αλληγορίες του βιβλ. XIV και όλες οι αλληγορίες του βιβλ. XV λείπουν, ενώ οι δύο τελευταίες αλληγορίες (φ. 15r: *All. Euridices* και *All. Furiarum*) έπρεπε να ακολουθούν την αλληγορία του Ορφέα (φ. 12v).

61. *Vatic. lat. 2877* (V), φ. 1r-v: *Octavy libri sunt ...; Nony libri sunt ...; Decimy libri sunt ...; Undecimy libri sunt ...; Tertiodecimy libri sunt ...; Quartodecimy libri sunt ...; quintodecimy libri sunt ...*

εκδότες έχουν διαταράξει αυτήν την ακολουθία: ... VII, IX, X, VIII, XI, XIII, XV, XIV. Επιπλέον το κείμενο της α' στήλης της σελ. 141 (που ανήκει στο X^ο βιβλίο: ... Iuppiter in aquilam) δεν συνεχίζεται στην απέναντι στήλη της ίδιας σελίδας, αλλά στην α' στήλη της επόμενης σελίδας (142: Ganymedes in aquarium signum), όπου κανονικά έπρεπε να συνεχίζεται το κείμενο της β' στήλης της σελ. 141 (που ανήκει στο βιβλίο XI: ... Tetra in arundines). Ομοίως το κείμενο της α' στήλης της σελ. 142 (που αναφέρεται στο βιβλίο XV: ... Cesar Iulius in deum) ακολουθείται στην κορυφή της επόμενης στήλης της ίδιας σελίδας από έξι ακόμη 'λήμματα', που ανήκουν όμως στο βιβλίο XI (Constructio murogum Troie ... Esacus in mergum), η αρχή του οποίου βρίσκεται στο τέλος της β' στήλης της προηγούμενης σελίδας.

Πέραν αυτών, οι τίτλοι των αλληγοριών εκδίδονται με κεφαλαίο πρωτόγραμμα μόνον αν αρχίζουν με κύριο όνομα, ενώ οι υπόλοιποι με μικρό, παρόλο που στο γφ όλοι οι τίτλοι γράφονται με κεφαλαίο πρωτόγραμμα.

Στόν ίδιο πίνακα σημειώνουμε δύο τουλάχιστον βέβαιες παραναγνώσεις του κειμένου του V: σελ. 142, α' στ., γρ. 3: *Cereste ed.] Ceraste V· 142, β' στ., γρ. 33: Romulus ed.] Romolus V* (πρβλ. 142, στ. α, γρ. 28: *Romoli*).

Στη σελ. 143 και στην αλληγορία του Λυκάονα (*Alleg. Lichaonis*), γρ. 1, η βραχυγραφία του γφ (φ. 2^ο) ha()es έχει αναλυθεί σε *habitatores*, χωρίς να προβληματίζει το ενδεχόμενο να πρόκειται για τον πληθ. της ουσιαστικοποιημένης μετοχής *habitans* (*habitantes*)· πρβλ. γαλλ. *habitant*, ισπαν. *habitante*, ιταλ. *abitante* κλπ. Πρβλ. σελ. 144 (φ. 2^ο: *Alleg. Deucalionis et Pirre*, γρ. 3), όπου η βραχυγραφία ha()nt αναλύεται σε *habitant*.

Στην ίδια σελίδα και στην αλληγορία του Προμηθέα (φ. 2^ο: *Alleg. Promethey*), γρ. 2, κριτ. υπόμν., η γραφή του γφ *amentis* (*Prometheus primus fuit qui doctrinam tradidit quomodo omnia generantur ex terra et aliis amentis ...*) ανάγεται στον τύπο *alimentis* της κλασικής λατινικής (CL), ενώ τα συμφραζόμενα δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για τον τύπο *elementis*.

Στην ίδια σελίδα και αλληγορία, γρ. 3, η ονομαστική *dictus* διορθώνεται σε *dictum*: *ideo dictum rostopicari iechur ab aquila* (κριτ. υπόμν.: *dictum scripsimus: dictus V*).

Υποκείμενο όλης της παραγράφου είναι η ονομαστ. *Prometheus* (*Prometheus primus fuit qui doctrinam tradidit ... et quia maxime de hominis generatione tractavit et in curis maximis uertebatur, ideo dictum rostopicari iechur ab aquila*). Οι εκδότες θεώρησαν, κατά τα φαινόμενα,

μενα, ως υποκείμενο της τελευταίας πρότασης το ουδέτερο *ieshur* (αιτιατ. της αναφοράς) και προσάρμοσαν προς αυτό το γένος της μετοχής *dictum*. Ούτε απαιτείται απρόσωπη σύνταξη, καθώς ανάλογες προσωπικές συντάξεις με λεκτικά παθητικά ρήματα είναι γνωστές και συνήθεις στα λατινικά· απαντούν μάλιστα συχνά και στο κείμενο της έν λόγω αλληγόρησης.

Στην αλληγορία του μύθου των Γιγάντων (σελ. 145: *Alleg. gihantum*), εκδίδεται ο (ανύπαρκτος) τύπος *preditores*, ενώ το χφ (φ. 2') παρέχει τη βραχυγραφία *p()do()es* που θα μπορούσε να αναλυθεί ίσως απρόσεκτα στον κλασικό τύπο *praedatores*, όχι πάντως σε *preditores*. Ωστόσο δεν πρόκειται ούτε για το ένα ούτε για το άλλο, αλλά για παρανόηση του προσηγορικού *pr(ae)do(n)es!* Προσθέτουμε ότι η ίδια λέξη απαντά ολογράφως στη σελ. 186 (*Alleg. argi, tauri ...*): *predones fuerunt predantes* (βλ. και επόμενη παράγραφο).

Στην ίδια αλληγορία η προσθήκη στο κείμενο του επιθέτου *crudeles* δεν είναι προφανής, ιδιαίτερα μετά το διαζευτικό *seu* (*Ciclopes dicti sunt aliqui auari seu <crudeles> quod tirampny fuerint ...*). Αν οδηγός στάθηκε η καταληκτική φράση *id est facti sunt homines auarissimi et crudeles ac predones et hominum occisores*, τότε ίσως χρειάζεται εκτενέστερη συμπλήρωση. Αν πάλι η διάζευξη *seu* απαιτεί ένα συνώνυμο του *auari* γιατί όχι *auidi* που έχει το πλεονέκτημα να εξηγεί εύκολα την παράλειψη αντιγραφής του (περίπτωση ομοιοάρκτου); Αν τέλος πρέπει να επιλεγεί κάποιο άλλο επίθετο ταιριαστό σε τυράννους γιατί όχι *seui* (= *saeui*) που θα εξηγούσε επίσης εύκολα το λάθος (απλογραφία: *seu seui*);

Στη σελ. 147 (*Alleg. Argi*), κριτ. υπόμν., σημειώνεται: 2 *intelligimus scripsimus: videtur V*. Εδώ η προτεινόμενη διόρθωση έχει το σοβαρό μειονέκτημα ότι δεν εξηγεί το λάθος, γιατί δηλ. ο *scriba* του V αντικατέστησε τη γραφή του προτύπου του *intelligimus* με τον τύπο *uidetur*, τη στιγμή που η τελευταία *lectio* δεν έχει καμία παλαιογραφική ομοιότητα με την πρώτη, πολύ περισσότερο που η γραφή *uidetur* διαταράσσει τη συντακτική ορθότητα της φράσης. Φαίνεται πειστικότερο να δεχτούμε πως το πρότυπο του V είχε έναν τύπο του *uideo* (π. χ. *uidemus*), που 'αλλοιώθηκε' ως προς την κατάληξή του (γραμμένη πιθανόν στο πρότυπο του V *per compendium*) εξαιτίας της παρουσίας, στην προηγούμενη γραμμή, του τριτοπρόσωπου *uidetur*.

Σελ. 152 (*eadem*), γρ. 16: μετά το προσηγορικό *cistella* το χφ (φ. 4') έχει μια δυσανάγνωστη λέξη, που οι εκδότες 'αποκρυπτογραφούν' ως *vinci* και διορθώνουν σε *vinc<a>i* χωρίς να σημειώνουν οτιδήποτε στο κριτ. υπόμνημα· το ίδιο επίθετο επανέρχεται ολογράφως στην επόμενη γραμμή (*carta vincali*) χωρίς κανένα πάλι σχόλιο από τους εκδότες. Το

επίθετο όμως φαίνεται αμάρτυρο και ακατανόητο στο παρόν εδάφιο· πρέπει μάλλον να προήλθε από παρανάγνωση του *uinealis*, καθώς στο πρότυπο του V ο σχεδιασμός των γραμμάτων *c* και *e* ήταν, κατά τα φαινόμενα, σχεδόν πανομοιότυπος.

Σελ. 154 (φ. 4^v: Alleg. Ochiroe), γρ. 9: *he<u>* – *interiectio dolentis* – *id est heu*: στο V τα δύο γράμματα που συμπληρώνονται σε *he<u>* είναι καθαρά *hc* και δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως η αρχή του επιφωνήματος *heu* στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η συνέχεια της φράσης *id est heu*· δεν μπορεί το *heu* να επεξηγείται με το *heu!* Έτσι απαιτείται άλλη λύση. Φαίνεται ότι το πρότυπο του V πρέπει να έγραφε *hei* και, λόγω της μεγάλης ομοιότητας του *c* με το *e*, ο V διάβασε *hc* παραλείποντας το *i* είτε γιατί δεν έδινε νόημα (*hc*) είτε γιατί ακολουθούσε άλλο *i* (*interiectio*: περίπτωση απλογραφίας).

Σελ. 172 (φ. 9^r: Alleg. Youis et Antiore), γρ. 1-2: *Iuppiter ... habuit Antioram filiam Metey regis Thebany*. Οι εκδότες διατηρούν στο κείμενο τον τύπο *Metey* προσθέτοντας στο κριτ. υπόμνημα: *Metey = CL Nyctei*. Ωστόσο φαίνεται ότι η γραφή του V προέκυψε από παρανάγνωση του προτύπου του, που πρέπει να έγραφε *Nictei*: Το *N* και το *i* εκλήφθηκαν ως *M*⁶² και το *c* ως *e*. Κατά συνέπεια το όνομα πρέπει να διορθωθεί στο κείμενο σε *Nictei*.

Οι τρεις τελευταίες περιπτώσεις είναι ενδεικτικές της ευκολίας των παραναγνώσεων του V, πράγμα που σημαίνει ότι πιθανότατα και άλλοι τύποι που θεωρήθηκαν από τους εκδότες ότι οφείλονται σε *peculiarities of medieval orthography* ή ότι *may reflect Italian pronunciation of Latin during the period* οφείλονται ίσως σε απλές παραναγνώσεις του V.

Πολλά ερωτηματικά εγείρονται σχετικά με την ασάφεια της ακολουθούμενης εκδοτικής μεθόδου. Δυστυχώς από το κείμενο της σελίδας 141, όπου εκτίθεται η εκδοτική πρακτική, έχουν εκπέσει μάλλον κάποια ή κάποιες γραμμές, αφού η αρχή του φαίνεται ακέφαλη: ενώ στο τέλος της σελ. 140 ολοκληρώνεται η παράγραφος που αναφέρεται στις πηγές της εκδιδόμενης αλληγόρησης, η επόμενη σελίδα αρχίζει από το αριστερο άκρο του περιθωρίου και με μικρό πρωτόγραμμα (*spellings for certain words, particularly where the meaning in the text is unclear to the modern reader due to peculiarities of medieval orthography*).

62. Ότι το *M* (*m*) συγχέεται από τον V με τα γράμματα *Ni* (*ni*) ενισχύεται, μεταξύ άλλων, από τη σελ. 181 (φ. 10^v: Alleg. Combe), τίτλ. και γρ. 1, όπου το όνομα *Combe* (από διόρθωση των εκδοτών) εμφανίζεται καθαρά (και όχι *ut uid.*) στον V ως *Conibe*.

Με την επιφύλαξη της απώλειας κάποιων σημαντικών πληροφοριών ή επεξηγήσεων από το κείμενο της εισαγωγής, σημειώνουμε την παράλειψη οιοδήποτε προβληματισμού των εκδοτών πάνω στη σχέση του (αντι)γραφέα του χφ (*scriba*) με τον 'πατέρα' (*auctor*) του κειμένου. Πιστεύουμε ότι υπάρχουν αρκετά ενδεικτικά (χαρακτηριστικά) σφάλματα στο χφ που 'δείχνουν' ότι ο *Vaticanus lat. 2877 (V)* δεν μπορεί να είναι το αυτόγραφο του συντάκτη του λατινικού κειμένου⁶³.

Έτσι τίθεται συνεχώς το ερώτημα ποιοι από τους 'ιδιόμορφους' τύπους του κειμένου οφείλονται σε εξέλιξη της προφοράς και ποιοι πρέπει να αποδοθούν σε κοινά αντιγραφικά λάθη. Πρόκειται για βασικό πρόβλημα και χωρίς τη λύση του είναι αδύνατη σχεδόν η έκδοση ενός τέτοιου κειμένου. Έτσι, χωρίς φανερό σταθερό 'κανόνα', αλλού διορθώνονται οι ιδιόμορφοι τύποι ή αντιστοιχίζονται, στο κριτικό υπόμνημα, προς την κλασική μορφή τους κι αλλού διατηρούνται αυτούσιοι

63. Εκτός από τα τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα που αναλύσαμε στην προηγούμενη σελίδα σημειώνουμε: σελ. 144: *ex scripsimus: est V* || *Cirra scripsimus: Arra V* || *euaserunt scripsimus: euasit V* || 145: (*Titulus*) *orrionis = originis* || *ita madida scripsimus: in tam adida V* || 146: *spreuisse scripsimus: specuisse V* || *uiguit scripsimus: inguie ut uid. V* || *fluuii scripsimus: filii V* || *illecebris scripsimus: illecedris V* || 147: *pauperes scripsimus: pauper est V* || *intelligimus scripsimus: videtur V* || *Domus solis tota dicitur machina mundialis et ideo qui tota corua est [dicitur machina mundialis domum solis esse curuam].* || 148: *balnearum = CL balenarum* || 149: *uerba scripsimus: n(ost)ra V* || 151: *parentis scripsimus: pe(n)nis V* || 153: *occultauit scripsimus: occultatum V* || 164: *aues scripsimus: accres V* || *teorica scripsimus: rectorica V* || 169: *considerauit lunarem scripsimus: considerarioluna(r)em V* || 170: *a mari scripsimus: amare V* || 173: *secundam scripsimus secundo V* || 176: *contempneret = CL contenderet* κλπ. Επίσης σελ. 145, γρ. 2: *id est ex humidate et calore solis quia humiditate <...> ut asserunt philosophi naturales.* || γρ. 2: *Ciclopes dicti sunt aliqui auari seu <crudeles> quod tirampny fuerint ...*

Είναι φανερό ότι η πλειονότητα αυτών των σφαλμάτων οφείλεται σε συνηθισμένες αντιγραφικές 'αδυναμίες' ή παραγνώσεις οι τελευταίες εξηγούνται εύκολα με τη λογική υπόθεση της 'προσωπικής' γραφής του ανώνυμου *auctor*, την οποία ο *scriba* του *V* δυσκολευόταν συχνά να διαβάσει σωστά. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τα λάθη του *V* μειώνονται όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του κειμένου, καθώς φαίνεται ότι ο *scriba* εξοικειωνόταν με το προσωπικό ύφος της γραφής του προτύπου του. Συνεπώς τα στοιχεία και οι ενδείξεις, που παρέχει το κείμενο του κώδικα, επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι ο *V* δεν μπορεί να είναι το αυτόγραφο του συντάκτη της αλληγόρησης. Κατά συνέπεια η σύνταξη της τελευταίας πρέπει να είναι προγενέστερη της αντιγραφής του *V*.

χωρίς να μιλά εξήγηση⁶⁴. Ακολουθούν μερικά δείγματα:

Στη σελ. 143 και στο τίτλο της πρώτης αλληγορίας η γενική Tritontis διορθώνεται σε Triton[t]is δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στη σελ. 145 και στον τίτλο της αλληγορίας του Πύθωνα, όπου η γεν. Phitontis εκδίδεται χωρίς ανάλογη διόρθωση, και αυτό όταν λίγες γραμμές πιο κάτω συναντούμε δύο φορές την αιτ. Phitonem (= Pitthonem).

Στις σελ. 146 και 158 και στους τίτλους των αλληγοριών της Ιούς και της Ηχούς (Alleg. Io filie Υnachi και Alleg. Ecco) δεν γίνεται διόρθωση ή αντιστοίχιση των γενικών Io (= Ius ή Ionis) και Ecco (= Eccus = Echus).

Στη σελ. 174 και στην αλληγορία Apollinis et filie Macarey (φ. 9^ο) η πρώτη λέξη του τίτλου εκδίδεται ως Allegoria, καθώς στο γφ εμφανίζεται συντομειμένη: All. Ωστόσο σε όλη την έκταση του V η ίδια λέξη γράφεται πάντα συντομειμένη (All), χωρίς να επισημαίνεται κάτι από τους εκδότες ούτε στους τίτλους των αλληγοριών ούτε στο κριτικό υπόμνημα.

Στη σελ. 154 (Alleg. de Mercurio ...) το κύριο όνομα Dande αντιστοιχίζεται προς το κλασικό Daphne. Πιο μπροστά όμως (σελ. 145: Alleg. Damnes) δεν σημειώνεται τίποτα ούτε στον τίτλο ούτε στο κείμενο (όπου συναντούμε τους τύπους Dannem [και όχι Damnnem] και Dannes), ούτε στο κριτικό υπόμνημα, ενώ πρόκειται για ιδιόμορφο τύπο της Δάφνης (Daphne) και μάλιστα διαφορετικό από τον προηγούμενο (Dande). Ομοίως στη σελ. 146 (Allegoria Peney) οι τύποι της ονομ. Danne και της γεν. Dannes εκδίδονται χωρίς κανένα σχολιασμό ή διόρθωση. Η περίπτωση χρειάζεται οπωσδήποτε διόρθωση ή αντιστοίχιση στο κριτικό υπόμνημα προς τον κλασικό τύπο, γιατί στη σελ. 164 εμφανίζεται πάλι ο τύπος Danne (Allegoria Dannes filie Acrisii), μόνο που αυτή τη φορά αντιστοιχίζεται προς το κλασικό όνομα Danae (ορθότερα Danaë).

Στη σελ. 154 (Allegoria Ochiroe) το όνομα Alciroe του τίτλου διορθώνεται σε Ochiroe ομοίως στο κείμενο της αλληγορίας η αιτ. Achironem σε Ochironem· ωστόσο στην 1η γραμμή του κειμένου η ονομαστ. Ochiroe (sic) παραμένει ασχολίαστη. Πρόκειται φυσικά για το όνομα της Ωκυρόης που θα μπορούσε να αποκατασταθεί ως Ocyroe, όπως απαντά στη μοναδική λατινική κλασική πηγή του (Οβίδ., *Met.* II, 638).

Σελ. 172 (Alleg. Youis et Antiore), γρ. 3: ο τύπος Gretie εκδίδεται ασχολίαστος ενώ λίγο πιο κάτω, στην ίδια σελίδα (Alleg. Youis et EGINE), γρ. 1 ο ίδιος τύπος αντιστοιχίζεται στο κριτ. υπόμνημα προς το CL Graeciae.

Σελ. 143 (Alleg. Tritontis): ο τύπος stripta αντιστοιχίζεται προς τον κλασικό stricta· στην ίδια σελίδα (Alleg. Lichaonis) ο τύπος ingiobiles προς τον κλασικό (CL) ignobiles· 144 (Alleg. Deucalionis et Pirte) morierati = CL

64. Την ίδια παρατήρηση είχε διατυπώσει παλαιότερα και ο συνάδελφος Δ. Νικίτας σε πρακτικά αδημοσίευτης 'εκλογικής συζήτησης'.

morigerati' 145 (στον τίτλο της α' αλλαγ.) orrionis = CL originis' στην ίδια σελ. alicos = CL aliquos' quexisset = CL quaesisset' amene = CL amoene' ragonis = pauonis' balnearum = CL balenarum' ipse = CL ipsae' 153 conbursit = CL combussit' compuxerat = CL composuerat' 154 ciriucus = CL chirurgus' manescalcus = marescalcus' 155 mangiates = CL magnates' postmodum = CL postmodum' 156 gragmata = CL grammata' lalcea = CL lancea' religatus = CL relegatus' 158 alfugit = CL aufugit' 162 inscipienter = CL insipienter' 163 congiutione = CL coniunctione' 163 ingiote = CL ignotae' 164 octime = CL optime' 165 asputando = CL asportando' 168 tifye = Typhoeir' Cores = CL Ceres' conam = CL zonam' 169 sotie = CL sociae κλπ.

Αντίθετα σε μια σειρά άλλων ιδιόμορφων τύπων δεν σημειώνεται τίποτα:

Σελ. 143 (Alleg. Lichaonis) γρ. 1 tirapnus (= *tyrannus*)' 145 (Alleg. gihantum), γρ. 1 tirampny (= *tyranni*)' (Alleg. Dannes) γρ. 3 yeme (= *hieme*)' 146 (Alleg. Io filie Ynachi), γρ. 3 dexideriis (= *desideriis*)' 147 (Alleg. domus solis), γρ. 3 occaxum (= *occasum*)' 148 (Alleg. Dor<i>dis), γρ. 4 και 5 erba και erbe (= *herba, herbae*)' 148-149 (Alleg. equorum solis), γρ. 1 και 6 Eton et Fleon (= *Aethon et Phlegon*)' 149 (Alleg. Phetontis) astrolaus (= *astrologus*)' Pheton και Feton (= *Phaëthon*' βλ. και Alleg. Cigny)' 150 (Alleg. Mercurii ...) γρ. 1, 3 depignebatur (= *depingebatur*)' (Alleg. Callistonis) γρ. 2, 6, 9 strupata, strupo, strupum, strup[r]i (= *stuprata, stupro, stuprum, stupri*)' γρ. 7 congioscens (= *congoscens*)' γρ. 8 reongiouit (= *recognouit*)' 151 (Alleg. Corui) γρ. 3, 5 descripxit, descripxerat (*descripsit, descripserat*)' (Alleg. Coronis) γρ. 3, 4 euaxit, remanxit (= *euasit, remansit*)' γρ. 4 strupatam (= *stupratam*)' 152 (Alleg. Eriptonii ...) τίτλ., γρ. 2, 3 Eriptonii, Eriptonius (= *Erichthonii, Erichthonius*)' γρ. 5 dampnans, dampnat (= *damnans, damnat*)' (eadem) γρ. 4 falcum (= *falsum*)' γρ. 4 mictit (= *mittit*)' γρ. 8 fantaxia (= *phantasia*)' γρ. 11 speties (= *species*)' 153 γρ. 1 prescripxit (= *praescripsit*)' (Alleg. Exculapii = *Aesculapii*) γρ. 2 sumpxit (= *sumpsit*)' γρ. 4 octimus (= *optimus*)' dissipulus (= *discipulus*)' (eadem) γρ. 2 Exculapium (= *Aesculapium*)' γρ. 3 transmixit (= *transmisit*)' 154, γρ. 1 dissipulus, Exculapius (*bis*) (= *discipulus, Aesculapius*)' (Alleg. Ochiroe), γρ. 7 mostra (= *monstra*)' (Alleg. de Mercurio ...), γρ. 5, 7 poexiam (= *poesiam*)' γρ. 6 pretermictere (= *praetermittere*)' γρ. 8 solummodo (= *solummodo*)' 155 (Alleg. Yovis capientis Europam), γρ. 2 permixum (= *permissum*)' (Alleg. Cadmy et serpentis Martis), γρ. 4 finserunt (= *finxerunt*)' 156, γρ. 1 dissipulis (= *discipulis*)' γρ. 3, 8 percuxit (= *percussit*)' γρ. 5 lexis (= *laesus*)' γρ. 7 <l>exerit (= *laeserit*)' γρ. 9 palligare (= *palliare*)⁶⁵

65. Για το ρήμα *pallio*¹, που απαντά σε χριστιανικά κείμενα (εδώ με τη σημασία του "κρύβω, καλύπτω, φυτεύω" (*palligare terra dentes*), βλ. Niermeyer κλπ (1984), 755 (s. v. "*palliare*")' Blaise (1985), 648 (s. v. "*pallio*").

11 *adsumserunt* (*adsumpserunt*)· 12 *falcificate* (= *falsificatae*)· 13 *seguacibus* (= *sequacibus*)· 16 *agerem* (= *aērem*)· 17 *speram* (= *sphaeram*)· (Alleg. Achteonis) γρ. 2 *fexus* (= *fessus*)· 5 *sotiis* (= *sociis*)· 8 *consuntus* (= *consumptus*)· 157 (Alleg. Tiresie) γρ. 2, 4 *percuxit, percuxus* (= *percussit, percussus*)· 8, 10 *agere, ager* (= *aēre, aēr*)· 9 *falca* (= *falsa*)· 10, 12 [a]spera, spera (= *sphaera*)· 12 *raxiuorum* (= *passiuorum*)· 15 *posmodum* (= *postmodum*) κλπ.

Σελ. 145 (Allegoria Phitontis) γρ. 2: ο αριθμός επτά εκδίδεται ολογράφως (*septem*) ενώ στο V γράφεται αριθμητικά (VII)· λίγο όμως πιο κάτω, στην ίδια αλληγορία (γρ. 6) διατηρείται η γραφή του *χφ* (VII).

Σελ. 148 (Allegoria Egeonis), γρ. 2 *balneatum*: στην επόμενη γραμμή επανέρχεται ο ίδιος τύπος που αντιστοιχίζεται στο κριτ. υπόμν. με τον κλασ. *balneatum*, ενώ θα έπρεπε να γίνει και στις δύο περιπτώσεις με απλή προσθήκη του αριθμού 2: 2, 3).

Σελ. 152-153 (*eadem*) σύμφωνα με το κριτ. υπόμν. το όνομα *Coronis* (στη γρ. 35 της αλληγορίας) αποτελεί διόρθωση από τους εκδότες του τύπου *Chironis* που έχει το V. Ωστόσο αυτό ισχύει για προηγούμενο εδάφιο (γρ. 22, από επίδραση προφανώς του ονόματος του Χείρωνα που επανέρχεται πολλές φορές πιο πάνω), αφού στη γρ. 25, το V γράφει καθαρά *Coronis*. Προσθέτουμε ότι στη γρ. 22 φαίνεται ότι ο διορθωτής του V έχει σημειώσει κάτι s. l., ίσως διόρθωση του τύπου *Chironis* σε *Choronis*.

Θα κλείσουμε με μια γενική παρατήρηση που αφορά σε όλη την έκταση του κειμένου της έκδοσης: σε ορισμένες περιπτώσεις για την απόδοση του 'συμφωνικού' ή 'φωνηεντικού' u χρησιμοποιείται η γωνιώδης μορφή του (v), ενώ αλλού η κυρτή (u) χωρίς καμία εξήγηση (λ. χ. σελ. 178: *vinum* και *vnum*, αλλά *iuvencere, servatum* κλπ.)· το ίδιο και στη σελ. 177 (*videlicet*, αλλά *navibus* και *intrauerunt*). Η μόνη εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στη γραφή του *χφ*. Είναι όμως γνωστό ότι στη γοτθική γραφή αυτής της εποχής επικρατεί η τάση στην αρχή των λέξεων να χρησιμοποιείται η γωνιώδης μορφή και στο εσωτερικό τους η κυρτή, χωρίς καμία φωνητική διαφοροποίηση⁶⁶. Η διατήρηση επομένως αυτής της ορθογραφίας στην κριτική έκδοση του κειμένου δεν εξυπηρετεί κανένα σκοπό, αφού δεν αντιστοιχεί στη 'φωνητική' πραγματικότητα της εποχής, αντίθετα μπορεί να παρασύρει τον αναγνώστη και να του δημιουργήσει εσφαλμένη εντύπωση σχετικά με την εξέλιξη της προφοράς ορισμένων λατινικών λέξεων στα χρόνια της σύνταξης της αλληγόρησης.

66. Βλ. Steffens (²1929), XXII.

(VI)

Στη σελ. 1130 του *Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (Αθήνα 32008) και στο λήμμα “μούσκλια, τα: βρύα” σημειώνεται:

[Ετυμ. <*μούσκλιον, υποκ. του *μοῦσκλος < λατ. *musculus*, “ποντικάκι”, υποκ. του *mus* “ποντικός, μυς”].

Είναι προφανές ότι ο συντάκτης του λήμματος πλανήθηκε, αφού η προτεινόμενη ετυμολογία δεν συνάδει σε καμία περίπτωση με την αποδιδόμενη σημασία στο ως άνω προσηγορικό. Μπορεί το *μούσκλιον να είναι υποκοκοριστικό του *μοῦσκλος κι αυτό να προέρχεται από το λατ. **musculus*, όμως το τελευταίο δεν είναι υποκορ. του *mus* “ποντικός, μυς”, αλλά του λατ. *muscus*, -i, “βρύον” (γαλλ. *mousse*, ιταλ. *muschio*, ισπ.-πορτογ. *musgo*, ρουμ. *mușchiu*, βλάχ. *μύσcliu*)⁶⁷.

Β΄ μέρος (VII)

Θα συνεχίσουμε με μία σειρά νεολατινικών και άλλων τοπωνυμίων από δημοτικά διαμερίσματα που ανήκουν στον τέως Δήμο Ανατολικού Ζαγορίου, και ιδιαίτερα από το χωριό Γρεβενίτι⁶⁸.

Αρχικά θεωρούμε χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ορισμένες λεπτομέρειες, που η επανάληψή τους σε κάθε λήμμα θα ήταν κουραστική. Επειδή τα πολυάριθμα βλάχικα (ή αρωμούνικα)⁶⁹ τοπωνύμια χρησιμοποιούνται συνήθως σε εμπρόθετη μορφή, θα συναντήσουμε προθέσεις, όπως:

67. Βλ. μεταξύ άλλων Ernout – Meillet (1967), 424-425 (s. v. “*muscus*, -i”). Meyer-Lübke (1968), 476a, αριθμ. 5771 (s. v. **musculus*) και 5774 (s. v. **muscus*). Νικολαΐδη (1909), 305 (s. v. “μούσκλιου¹”), Papanagi (1974), 840 (s. v. “μύσcliu²”). Η ετυμολογία του Ανδριώτη (1983), 216 (s. v. “μούσκλι”) δεν είναι δι-αφωτιστική, αφού δεν προχωρά πέρα από το λατ. υποκορ. *musculus*.

68. Για την παλαιότερη και πρόσφατη ιστορία του χωριού, την ολοκληρωτική καταστροφή από τα γερμανικά στρατεύματα το 1943, τη σημερινή κατάσταση και τις δυσοίωνες προοπτικές που διαγράφονται για το μέλλον του παραπέμπουμε στη μελέτη μας Ράιος (2005) 171-188.

69. Όπως έχουμε δηλώσει και παλαιότερα, οι γλωσσικοί όροι βλάχικα, κουτσοβλάχικα και αρωμούνικα ή αρωμούνικα χρησιμοποιούνται στα κείμενά μας χωρίς ουσιαστική διάκριση για το λατινογενές ιδίωμα που αποτελούσε για πολλά χρόνια τη ‘δεύτερη γλώσσα’ πολλών ορεινών πληθυσμών της Πίν-

Λα (la): “εις” από το λατιν. επίρρ. *illac* “εκεί” (ρουμ. *la*· γαλλ., ιτ. *là* κλπ) και ίσως τη λατ. πρόθ. *ad* (*illac* ή *illac-ad*).

ν (n) και με αφομοίωση **μ (m)** “εις” από τη λατ. πρόθ. *in* (ρουμ., ιτ. *in*· γαλλ., ισπ. *en*, πορτ. *em* κλπ).

ντι (di) “εις” / “από” από τη λατ. πρόθ. *de* (ιτ. *dì*· γαλλ., ισπ., πορτ., ρουμ. *de*) και σπανιότερα

α (a) “εις” από τη λατ. πρόθ. *ad* (ιτ., ισπ. *a*· γαλλ. *à*).

Υπενθυμίζουμε επίσης ότι το άρθρο -λου (*lu*) για το αρσεν. και το ουδ., **α (a)** για το θηλ. ενικ., **λί (li)** για το αρσεν., **λε (le)** για το θηλ. και ουδ. πληθ. -ακολουθεί το όνομα, ενώ στη γεν. και τη δοτ., εκτός από τη δική του κλίση, το άρθρο ενισχύεται με την πρόθ. **α (a)**, που για τα κύρια ονόματα γίνεται **αλ** ή **άλε** (*al*, *ále*). Συχνά επίσης η ‘επίταξη’ του άρθρου, ένα από τα σημαντικότερα κοινά χαρακτηριστικά του βαλκανικού γλωσσικού συνασπισμού, προκαλεί αποβολή του άτονου τελικού φωνήεντος της προηγούμενης λέξης ή άλλες αλλοιώσεις⁷⁰.

α. Προσθήκες

Λα Βάντούλι^{ου} (La Vādúli^ū). Ελλην. απόδοση “Στο Βαντούλι”.

Τοποθεσία στις ΝΔ παρυφές του Γρεβενιτίου, κοντά στο σπίτι της οικογ. Ζουμπούλη, όπου παλιά υπήρχαν αμπέλια.

Το όνομά της θα μπορούσε να προέρχεται από το εμπρόθ. βλάχ. προσηγ. βιτούλιου (*vitúli^ū* “κατσίκι ενός έτους” < λατ. **vituleus* < *vitulus* “μοσχάρι”· πρβλ. και ελλην. *βετούλι*· ιτ. *vitello*· αρχ. γαλλ. *vedel⁷¹*), με μια σοβαρή επιφύλαξη: δεν εξηγείται εύκολα η παραφθορά του τοπων., τη στιγμή που το προσηγ. βιτούλι^{ου} χρησιμοποιείται ακόμη στην περιοχή.

Σε χειρόγραφο *Τοπωνυμικόν Γρεβενητίου*, που είχε συντάξει τον Αύγουστο του 1933 ο φιλόλογος Βασίλης Σαχίνης και έπεσε στα χέρια μας πρόσφατα, υποστηρίζεται ότι το ως άνω τοπων. προέρχεται από το βλάχ. φυτών. βάντούλιου (*vādúli^ū*) που δηλώνει «*ἀναρριχητικὸν φυτὸν μὲ καρπούς ὁμοίους μὲ τὰ κεράσια ...* (ακολουθεί δυσανάγνωστη λέξη, με λατινικούς μάλλον χαρακτήρες, που προσδιόριζε κατά τα φαινόμενα την ποικιλία) τὸ

δου. Για την καταγωγή αυτών των ὀρων, τη χρήση και την ιστορία τους παραπέμπουμε σε παλαιότερες μελέτες μας που δημοσιεύτηκαν στα *Ηπειρωτικά Γράμματα* (2003) 133, υποσημ. 2, και (2007) 468-469, υποσημ. 4.

70. Κολτσιδάς (1978), 20 κεξ. Λαζάρου (1976· ²1986), 271 κεξ. Ντίνας (1986), 133 κεξ. Wace-Thompson (1989), 229 κεξ· 233 κεξ· 240 κεξ.

71. Πρβλ. Νικολαΐδη (1909) 122-123 (“βιτούλι^{ου}”). Meyer-Lübke (⁴1968) 786a (αριθμ. 9406). Parahagi (²1974) 1269-1270 (“*vitúli^ū*”).

χρώμα και μέγεθος». Από τη δική του πλευρά ο I. E. Παπαβρανούσης σε ημιτελή χειρόγραφο κατάλογο τοπωνυμίων της ίδιας περιοχής, που συντάχξε εδώ και 60 περίπου χρόνια, σημειώνει για το ίδιο τοπωνύμιο «Μήπως ὀρθότερον Πᾶτούλιον⁷² = 'λόχη ἀκανθώδης', ἐξ οὗ καὶ τὸ Πατουλιά;»

Η πρόταση του Σαχίνη φαίνεται να λύνει το πρόβλημα, μόνο που το προσηγ. βᾶντούλιου δεν καταγράφεται σε κανένα από τα γνωστά λεξικά της βλάχικης γλώσσας και είναι άγνωστο τόσο στον γράφοντα όσο και σε άλλους κατοίκους του χωριού. Βέβαια καμία από αυτές τις ενστάσεις δεν είναι αξεπέραστη, αφού τα λεξικά εμφανίζουν συχνά κενά και η νεότερη απώλεια μιας λέξης δεν αποκλείει τη χρήση της σε παλαιότερους χρόνους. Όσο για την πρόταση του I. Παπαβρανούση, παρουσιάζει τις ίδιες αδυναμίες που έχει και η αρχική μας υπόθεση (< βιτούλιου), ότι δηλ. δεν εξηγεί την παραφθορά ενός τοπωνυμίου (Πατούλιου > Βαντούλιου) που παράγεται από προσηγ. (rātúľ'ĩũ, πατουλιά: "περιφραγμένος χώρος για αιγοπρόβατα, λόχη") που δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιείται από τους ντόπιους.

Λα Βᾶκᾶράτσα ή Μ Βᾶκᾶράτσᾶ (La Văcărața ή M Văcărață). "Στη Βακαράτσα".

Περιοχή έξω από το σημερινό δημοτ. διαμέρισμα Φλαμπουραρίου (κοντά στη θέση Λα Τζεάνα Γκρέστᾶ), που χρησίμευε παλιά ως "βουστάσιο".

Το τοπων. από το εμπρόθ. έναρθρο βλάχ. θηλ. προσηγ. βᾶκᾶράτσᾶ (văcărața) που με τη σειρά του πρέπει να προέρχεται από το βλάχ. θηλ. προσηγ. βᾶκᾶ (văcă < λατ. vacca, "αγελάδα") ή καλύτερα από το βλάχ. αρσεν. επαγγελμ. βᾶκᾶρ⁷³ (văcăr "βουκόλος, γελαδάρης" < λατ. *vacca-gius' ιτ. vaccaḡ' ισπ. vauero' πορτ. vagueiro' γαλλ. vacher' ρουμ. văcar)⁷³ και την κατάλ. -ᾶτσᾶ < λατ. -itia)⁷⁴ πρβλ. ιταλ. vaccareccia και τοπων. Vaccarezza.

72. Βλάχ. rātúľ'ĩũ < rat + -úľ'ĩũ rat "κλίνη, μικρό δωμάτιο, πάτωμα, τακούνι, λόχη" (< ελλην. πάτος) ή λατ. ratulus "ανοιχτός, αναπεπταμένος" (ή λατ. *rattus < πάτος ή < λατ. ratu(u)m = ratulum). Νικολαΐδης (1909) 417 ("πάτούλιον"). Meyer-Lübke ('1968) 519a (αριθμ. 6302). Parahagi ('1974) 950 ("rat") και 964 ("rātúľ'ĩũ"). Βλ. και Οικονόμου (1991) 635 ("πάτου").

73. Πρβλ. πουρκᾶρεᾶτσᾶ (purcăreădză, purcăreăță) "χοιροστάσιο" < λατ. *porcagicia). Νικολαΐδης (1909) 109 ("βᾶκᾶρου", "βᾶκᾶρεᾶτσᾶ"). Parahagi ('1974) 1031 ("purcăreădză, purcăreăță") και 1251 ("văcăr").

74. Σύμφωνα με τον Οικονόμου (1991, 580 και 616), που επικαλείται την άποψη του Κατσάνη (1977, 169), η παραπάνω κατάληξη προέρχεται από τη

Η Βαζαράτσα απουσιάζει από το Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου, όπου όμως συναντούμε το τοπων. Μπακίράτσα (Bākírātsa), που βρίσκεται στο ίδιο χωριό (Φλαμπουράρι) και ετυμολογείται «από το αρσ. bākīre 'χαλκός' (< τουρκ. bakir) και την αρσ. κατόλ. -eātā (ή -āṭā) < λατ. -itia». Έτσι συνδέεται με τη ύπαρξη χαλκού στο έδαφός του⁷⁵. Σε μελέτη του Γ. Στεφοπούλου για τα τοπωνύμια του ίδιου χωριού, που δημοσίευσε πρόσφατα ο παλαιός δάσκαλός μας Θ. Μπαϊρακτζής⁷⁶ δεν συναντήσαμε το τοπων. Μπακίράτσα, γεγονός που γεννά την υποψία ότι πρόκειται ενδεχομένως για παραφθορά ή κακή καταγραφή του τοπωνυμίου Βαζαράτσα που είναι γνωστό σε όλα τα γειτονικά χωριά και χρησιμοποιείται ως σήμερα.

Λα Γκουγκοάνια (La Gugoánia). «Στη Γκουγκοάνια».

Ονομασία περιοχής του Γρεβεντίου με χωράφια και οπωροφόρα δέντρα, στα δυτικά του χωριού και προς την πλευρά του ποταμού Βάρδα.

Το τοπωνύμιο φαίνεται να σχηματίστηκε από το εμπρόθ. θηλ. κυριών. Γκουγκοάνια (Gugoánia), που σημαίνει «γυναίκα του Γκόγκου»⁷⁷ προβλ. τα ανάλογα θηλ. κυριών. Στάθοάνια («γυναίκα του Στάθη», «Στάθυνα»), Γιουργοάνια («γυναίκα του Γιώργου», «Γιώργυνα»), Μητροάνια («γυναίκα του Μήτρου», «Μήτρυνα») κλπ.

Λα Μάράτσιν^{στ} (La Mārāṭīnū). «Στο Μαρατσίνο».

Τοποθεσία στα Β. του Γρεβεντίου, κοντά στη θέση Τσιουρνόγλου και την κορυφή Τσούζ' Αρόσια και αναφέρεται σε περιοχή με άφθονα άγρια βότανα.

Το τοπων. σχηματίστηκε, κατά τα φαινόμενα, από το εμπρόθ. βλάχ. αρσεν. μάράτσιν^{στ} (mārāṭīnū, ή mārāṭīne), «βάτος» (< λατ. pappucina: «είδος αγκαθωτών θάμνων ή βάτων»)⁷⁸.

Λα Μιρίτζ' λου ή Α Μιρίτζ' λου (La Mirídz' lu ή a Mirídz' lu). «Στο Μιρίτζιο».

λατ. -itia. Κατά τον Papahagi (1974, 1255, «vācāreádzā, vācāreáṭā»), το προσηγ. «vācāreádzā ή vācāreáṭā» παράγεται από το λατ. *vaccaricia). Πρβλ. Νικολαΐδη, 1909 («βάζα» και «βάζαρεάτσα»). Βλ. και Meyer-Lübke (1968) 759 (αριθμ. 9109).

75. Οικονόμου (1991), 616.

76. (2006), 175 κξ «Τοπωνύμια της Κοινότητας και της Περιοχής Φλαμπουράριου».

77. Για το παρωνύμιο Γκόγκου και την παρουσία του στο τοπωνυμικό της περιοχής βλ. Ράιο (1990) 230 («Γκόγκλουϊ, Βάλε»).

78. Βλ. Meyer-Lübke (1968) 439 (αριθμ. 5370b). Papahagi (1974) 780 («mārāṭīne»).

Σκιερό μέρος («ὕπὸ σκιὰν μεγάλου δένδρου ἢ ὑπὸ συστάδος τοιούτων»: Σαχίνης) για το 'στάλισμα' των αιγοπροβάτων κατά τις ζεστές μεσημβρινές ώρες του καλοκαιριού.

Το τοπων. από το εμπρόθ. έναρθρ. βλάχ. προσηγ. mirídzŭ ἢ amirídzŭ (< λατ. meridies "μεσημέρι"· πρβλ. ρουμ. merizê, ιτ. meriggio, ισπ. mediodía, γαλλ. midi)⁷⁹. Απαντά και ως α' συνθετικό για το όνομα πολλών ανάλογων θέσεων, που συμπληρώνονταν με τη γενική του επωνύμου του κατόχου των ζώων: La Mirídz' lu al Karahrístu ἢ al Zdrávali (Λα μιρίτζ' λου αλ Καραχρίστου ἢ αλ Ζντράβαλη) κλπ. Ο Ι. Παπαβρανούσης προσθέτει ότι το πρώτο τοπων. βρισκόταν στην *Τούφα* και το δεύτερο στις *Καναβίστρες (Κᾶνικι)*⁸⁰.

Λα Ντουάου' λε Άπε (La Duáu' le Άpe). "Στα Δυό Νερά ἢ Ρέματα".

Σημείο συνάντησης δύο μεγάλων χειμάρρων, στα σύνορα Γεβενιτίου – Μετσόβου.

Σύνθετο τοπων. που καταγράφεται από τον Ι. Παπαβρανούση και απαρτίζεται από τον εμπρόθ. πληθ. του έναρθρ. θηλ. άπᾶ (árᾶ, πληθ. árε < λατ. aqua "νερό" – με τη συνηθισμένη στα βλάχ. τροπή του qu σε p – πρβλ. ιτ. acqua· ισπ., πορτ. agua· γαλλ. eau· ρουμ. ară)⁸¹, "νερό, ρέμα, ποτάμι, ούρα", με πρόταξη του βλάχ. απόλυτου αριθμ. επιθ. ντόι, θηλ. ντουάουᾶ (doi, θηλ. duáuᾶ < λατ. duo, duae "δύο"· πρβλ. ιταλ. due· ισπ. dos· πορτ. dous· γαλλ. deux· ρουμ. doi, două)⁸², "δύο".

Λα Όλμου (La Όlmu): "Στον Όλμο".

Δασωμένη περιοχή με "όλμους", δηλ. "φτελιές" (στις νότιες, αλλά και στις ΒΑ παρυφές του χωριού).

Όπως σημειώνουν ἤδη οι Σαχίνης και Παπαβρανούσης, το τοπων. παράγεται από το εμπρόθ. βλάχ. φυτών. όλμου < λατ. ulmus, -i (θ.) "πτελέα" (ιταλ. και ισπ. olmo· ρουμ. ulm· γαλλ. orme)⁸³.

79 Νικολαΐδης (1909) 31 ("αμιριτζόν"). Meyer-Lübke (1968) 453 (αριθμ. 5530, 5531). Parahagi (1974) 148 ("amirídzŭ").

80. Για το β' τοπων. βλ. Ράιο (1990) 250 ("Κᾶνικι, Λα ἢ Ν Γκᾶνικι").

81. Νικολαΐδης (1909) 57 ("άπᾶ"). Parahagi (1974) 148 ("árᾶ").

82. Πρβλ. Νικολαΐδης (1909) 377-378 ("ντόι"). Parahagi (1974) 497 ("dóι").

83. Βλ. Meyer-Lübke (1968) αριθμ. 9036. Ernout – Meillet (1967), 744 ("ulmus"). Parahagi (1974) 1233 ("úlmu").

Λα Πλόστινα η Μ' Μπλόστινᾶ (La Plóstină ή Μ' Βλόστινᾶ): “Στην Πλόστινα”

Μικρό πλάτωμα μέσα στο Γρεβενίτι – στη συνοικία *Κριζία*, κοντά στην ομώνυμη βρύση, δίπλα σε ένα παλιό ρέμα –, με μεγάλους υπεδάφιους βράχους (το πάνω μέρος των οποίων έφτανε ως την επιφάνεια της γης σήμερα με τη διάνοιξη του δρόμου που ενώνει τη συνοικία με τον περιφερειακό δρόμο του χωριού έχει αλλοιωθεί σημαντικά η επιφάνεια των βράχων) κι ένα παλιό αλώνι.

Το τοπων. πρέπει να σχηματίστηκε από το εμπρόθ. βλάχ. προσηγ. πλόστινᾶ (plóstină “έλος” < σερβοκρ. ploāta “μικρό κοίλωμα με στάσιμο νερό”, ploätina “ελώδες έδαφος”)⁸⁴.

Καθώς όμως το προσηγ. plóstină έχει περιπέσει σε αχρηστία στο Γρεβενίτι και η σημερινή τοπογραφία της περιοχής δεν θυμίζει έλος, σκεφτήκαμε αρχικά τη σύνδεση του τοπων. με το σλαβ. ploskьna (< ploskь “πλατύς, επίπεδος” + σλαβ. επιθετ. κατάληξη -ьna ή < βουλγ. ploщta “επιφάνεια” + σλαβ. επιθετ. κατάληξη -ьna), που κι αυτό όμως δεν χρησιμοποιείται στο χωριό ως προσηγορικό. Είχαμε μάλιστα επικαλεστεί και το τοπων. *Πλόσκενα*, από το Κεντρικό Ζαγόρι, που αναφέρεται στην άνω πλατεία του χωριού *Φραγάδες*⁸⁵. Υπήρχε όμως μια δυσκολία με την τροπή του ουρανικού κ (πλόσκινα) σε οδοντικό τ (πλόστινα), που δεν παρατηρείται στην περιοχή.

Όλα όμως δείχνουν ότι το τοπων. είναι πολύ παλιό⁸⁶ και επομένως πρέπει να συνδέεται με την παλιά μορφολογία του χώρου. Τότε που η περιοχή δεν είχε αποκτήσει ακόμη οικήματα, και τα νερά που κατέβαζε το γειτονικό ρέμα από τα γύρω βουνά δεν είχαν ακόμη συλλεγεί στο (νεότερο) αρδευτικό αυλάκι του χωριού. Τα νερά επίσης των πηγών που τροφοδοτούν τις σημερινές πετροσκέπαστες βρύσες *Κριζία* και *Λιάσιου* πρέπει να ‘πλημμύριζαν’ τότε τη χαμηλή επίπεδη επιφάνεια, που βρίσκεται κοντά τους και καλύ-

84. Βλ. Cihac (1879), 267 (“plóstină”). Ο Σαχίνης θεωρεί το τοπων. ρουμαν. (“διότι ή τοπωνυμία αυτή πολυσύχναστος έν Ρουμανία”), χωρίς όμως να σημειώνει κάτι για την ερμηνεία του. Ο Ι. Παπαβρανούσης πάλι παράγει το ίδιο τοπων. από το βλάχ. θηλ. πλοάτσε (ploāče) “πλάκα”, δίνοντάς του τη σημασία της “πλακανίδας”, περιοχής δηλ. με αλληπάλληλα στρώματα πλάκας η πρόταση όμως αυτή – πέρα από τις άλλες δυσκολίες που παρουσιάζει – δεν επιβεβαιώνεται από τη μορφολογία της περιοχής.

85. Οικονόμου (1991), 344 (“Πλόσκενα”)· 536 (“Πλοσκάκος, ο” και “Πλόσκος”).

86. Ενδεικτικό είναι ότι το προσηγορικό plóstină δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται στις νότιες βλαχόφωνες περιοχές της Βαλκανικής, καθώς δεν έχει καταγραφεί στα λεξικά των Νικολαΐδη (1909) και Papahagi (?1974).

πτεται σήμερα από εύφορους κήπους. Φαίνεται λοιπόν πως το συζητούμενο τοπων. είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία του χωριού, καθώς επιτρέπει ίσως να πάρουμε μια ιδέα για την παλαιότερη και πολύ διαφορετική από τη σημερινή εικόνα της περιοχής στην οποία αναφέρεται.

Λα Σαούγκ' λου ή Λα Σαούτζ' λ'ι (La Săúg' lu ή La Săútz' l'i): “Στο Σαούγκο” (“Στη Σαουγκιά”) ή “Στα Σαούγκα”.

Τοποθεσία με βρύση⁸⁷ και κουφοξυλιές ή αφροξυλιές (σαούγκα), στα Β και έξω από το Γρεβενίτι, πάνω από τη θέση Πλουκιάτες.

Από το εμπρόθ. έναρθρο βλάχ. προσηγ. săúgŭ < λατ. sabucus ή sambucus⁸⁸ “ακτέα ή ακτή”, “κουφοξυλιά” ή “αφροξυλιά” (σαμπούκος ο μελανός), φυλλοβόλος θάμνος με ξυλώδη, κοίλα και γεμάτα λευκή και συμπαγή εντεριώνη κλαδιά, μικρά εύοσμα, λευκά υποκίτρινα άνθη που σχηματίζουν πλατείς σκιαδόμορφους κορύμβους (τους οποίους οι ντόπιοι αποκαλούν “φροξυλάνθια” ή “λολίτσια”⁸⁹, τους στεγνώνουν, τους βράζουν και χρησιμοποιούν το αφέψημά τους ως αντιπυρετικό, λόγω της γνωστής από την αρχαιότητα δραστικής επιδρωτικής ιδιότητάς τους) και σφαιρικούς μαύρους καρπούς, ο χυμός των οποίων χρησιμοποιείται για χρωματισμό κρασιών, δερμάτων, βαμβακερών υφασμάτων κλπ. Η ονομασία δόθηκε προφανώς από κάποια χαρακτηριστική μεγάλη κουφοξυλιά κοντά στη βρύση ή από τις άφθονες κουφοξυλιές που υπάρχουν στην περιοχή.

Λα Σκάρα (La Scára). “Στη Σκάρα” ή “Στη Σκάλα”.

Κατωφέρεια του δρόμου που χρησιμοποιείται ακόμη από τους πεζοπόρους και οδηγεί από τον Πύργο (όπου το εικονοστάσι του Αγ. Νεκταρίου) προς το Παλιοχώρι, έξω από τις Β. παρυφές του χωριού.

Από το εμπρόθ. βλάχ. θηλ. σκάρά (scára < λατ. scala· προβλ. ιταλ. escala· ισπ., πορτ. escala· ρουμ. scară· γαλλ. échelle) “σκάλα”, που χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίσει απότομες ανηφοριές⁹⁰.

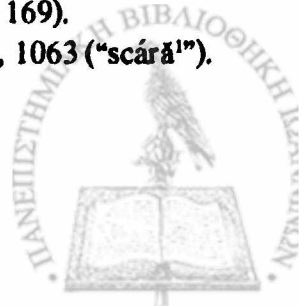
Λα Τσιούμ' αλ Ντόκ^{ου} (La Čiúm' al Dókŭ). “Στην Τσιούμα αλ (ή του) Ντόκου”.

87. Προβλ. και τοπων. Λα Φίντ'ι να ντι λα σαούγκ^{ου} (La Fint'ina di la săúgŭ) “Στη Βρύση στο σαούγκο” (ή “στη φροξυλιά”), που καταγράφει ο Σαχίνης

88. Βλ. Meyer-Lübke (1968), 625-626 (αριθμ. 7561). Papahagi (1974), 1053 (“săúgu”) και 1061 (“săúc”).

89. Για τα λολίτσια βλ. Ράιο (2003), 167, υποσημ. 229 (και 169).

90. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 481 (“σκάρά”). Papahagi (1974), 1063 (“scára”).

Το τοπων. αναφέρεται σε δασωμένο ύψωμα πάνω από τη θέση *Γκουράτσες* στα σύνορα Γρεβενιτίου – Τριστένου.

Από το εμπρ. έναρθρ. βλάχ. θηλ. τσιούμᾶ (čiuṃă: “κορφή, ύψωμα”) και τη γεν. του οικογενειακού ονόμ. Ντόκος (Dókū) «ἀπαντιῶντος τοιούτου ἐπωνύμου τὸ πάλαι εἰς τὸ Γρεβενίτι» (Σαχίνης). Ὅσο για το θηλ. προσηγ. τσιούμᾶ φαίνεται να προέρχεται από το λατ. θηλ. *cuma* που με τη σειρά του κατάγεται από το ελλην. *κύμα*, με αλλαγή του γένους και της κλίσης. Ο επίσκοπος Σεβίλλης Ισίδωρος (*Orig. s. Etym.* 17, 10, 4), που έγραφε στις αρχές του Ζ΄ αι., επιβεβαιώνει την παλαιότητα της σημασίας του λατ. *cuma* ως “κορυφής” (*summitas oleogum uel arborum* “κορφή λαχάνων ή δέντρων”)⁹¹.

Για πιθανή τουρκ. καταγωγή του επών. Ντόκος (Dókū) βλ. Οικονόμου (1991) 400 (“Ντόκου, του”)⁹². Θα θέλαμε ωστόσο να συμπληρώσουμε ότι με δεδομένη την παρουσία το ίδιου επών. στο διπλανό χωριό Τρίστενο, ο οικισμός του οποίου συνδέεται από την τοπική παράδοση του Γρεβενιτίου με αρβανιτόφωνους ποιμένες⁹³, δεν μπορεί να αποκλειστεί η αλβαν. καταγωγή του συζητούμενου επωνύμου⁹⁴.

Λα Φεάρικα ή Μ Φεάρικᾶ (La Feárica ή M Feárică). “Στη Φεάρικα” ή “Στη Φτέρη”.

Το τοπων., που αναφέρεται σε τοποθεσία γεμάτη φτέρες – νότια της Τσίπιανης, απέναντι από τους Μηλιωτάδες – είναι φυτών., από το εμπρ. βλάχ. θηλ. φεάρικᾶ (*feárică* < λατ. *filix*, -icis, αιτ. -icem, “φτέρη” πρβλ. ιτ. *felce*, πορτ. *feto*, ρουμ. *ferigé*, γαλλ. *fougère*)⁹⁵.

91. Ernout – Meillet (1967), 162 (“*cuma, cuma*”). Επίσης Meyer-Lübke (1968), αριθμ. 2438. Νικολαΐδης (1909), 558 (“τσούμα και τσιούμα”). Parahagi (1974), 449-450 (“čiuṃă”). Οικονόμου (1991), 319.

92. Βλ. επίσης Ράιο (1990), 259 (“Φίντινα αλ Ντόκου”).

93. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Τρίστενο είναι το μόνο χωριό του παλαιού Ανατολικού Ζαγορίου, όπου τα βλάχικα δεν φαίνεται να μιλήθηκαν ποτέ από τους κατοίκους του.

94. < αλβαν. *dok*, -u: “πυκνό βαμβακερό ύφασμα” ή *dok*, -u (πληθ. -e, -et): “σβώλος” ή ακόμη *dok*, -u (πληθ. -e, -et): “νεωδόχος, αποβάθρα, ντόκος” βλ. Γκίνη (1998), 161.

95. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 566 (“φεάρικᾶ”). Meyer-Lübke (1968), 285b (αριθμ. 3294). Parahagi (1974), 546 (“*feárică*”).

β. Βελτιώσεις

Λα Βάλεα ντι λα Γίτε (La Válea di la Gíte). “Στη Βάλεα ντι λα Γίτε”.

Λάκκος στα Β. του Γρεβενιτίου, αριστερά του δρόμου για τα Πενταλώνια σύμφωνα με τον αγροτοποιομένα Χρ. Μπουζούλη, που γνώριζε καλά την τοποθεσία, ονομάστηκε έτσι από ένα χαρακτηριστικό κλήμα που σκαρφάλωνε στον κορμό πεύκου.

Από το εμπρόθ. βλάχ. θηλ. βάλε (vále “λάκκος, χείμαρρος” < λατ. vallis ή -les, αιτ. -llem “κοιλιάδα”· πρβλ. ιτ., ισπ., πορτ. valle· γαλλ. vallée· ρουμ. vale)⁹⁶ με το επιτασσόμενο άρθρο a, και το εμπρόθ. βλάχ. θηλ. γίτε (γίτε “κλήμα” < λατ. vitis, αιτ. -tem “άμπελος, κλήμα”· πρβλ. ιτ. vite· ισπ. vid· πορτ. vide· ρουμ. vitsa)⁹⁷.

Στο Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου το τοπων. (που περιγράφεται ως «λάκκος με αγριοκλήματα») αποθησαυρίζεται⁹⁸ ως “Βάλια ντι λα γίτι”, ενώ το β’ συνθετ. (“γίτι”) αποδίδεται (με βάση μάλλον τον Παραहाги⁹⁹) στο αρομ. θηλ. γίτᾱ (και αγίτᾱ) και ετυμολογείται από το λατ. επίθ. viteus “αμπέλινος”. Τα πράγματα όμως είναι πιο απλά, όπως δείξαμε εδώ.

Λα Κάλ^{ου} (La Cálū < Λα Τόρ^{ου} λου α Κάλ^{ου} λου: La Τόρ^{ου} lu a Cál^{ου} lui).

“Στον Τορό (του Αλόγου ή του Αγίου-Δημήτρη)”.

Βράχος στη ΝΔ είσοδο του Γρεβενιτίου, στον παλιό δρόμο προς τα Γιάννενα, σε μικρή απόσταση από τον ναό του Αγ. Δημητρίου. Πάνω του διακρίνονται δύο μικρές κοιλοότητες στο σχήμα και το μέγεθος αποτυπωμάτων οπλών αλόγου¹⁰⁰.

Βραχύτερη μορφή τοπων. που στην πλήρη μορφή του απαρτίζεται από το εμπρόθ. βλάχ. τόρου (τόρου < ΑΕ τορός < τείρω¹⁰¹), με το επιτασσόμενο άρθρο λου (lu) και την έναρθρη γεν. του βλάχ. κάλου (cálū “άλο-

96. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 110 (“βάλε”). Meyer-Lübke (1968), 762a (αριθμ. 9134). Παραहाги (1974), 1252-1253 (“vále”).

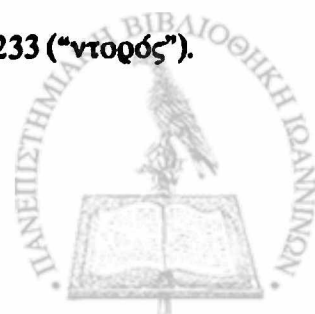
97. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 134-135 (“γίτᾱ”). Meyer-Lübke (1968), 784b (αριθμ. 9395). Παραहाги (1974), 625 (“γίτε”).

98. Οικονόμου (1991), 576.

99. (1974), 119 (“αγίτᾱ”).

100. Περισσότερα για τη σχετική παράδοση, που συνδέει αυτές τις κοιλοότητες με το άλογο του Αγ. Δημητρίου, προστάτη του χωριού, στη μελέτη μας Ράιος (1990), 257-258.

101. Βλ. Παραहाги (1974), 1187 (“tor”). Ανδριώτη (1983), 233 (“ντορός”).

γο” < λατ. *caballus*¹⁰² πρβλ. ιτ.-ισπ. *caballo*, πορτ. *cavallo*, γαλλ. *cheval*, αλβαν. *calje*, ρουμ. *cal*).

Στη σελ. 305 του *Τοπωνυμικού της περιοχής Ζαγορίου* και στα “Ελληνόθετα λατινικής προέλευσης”, καταγράφεται το τοπων. (από το ίδιο χωριό) “το καρτέρι του Κάλου”, που εξηγείται ως «ονομασία τοποθεσίας από κάποιον Κάλο που συνήθιζε να κυνηγάει εκεί». Όσο για την ετυμολογία του κυριώνυμου Κάλος, αναζητείται στο ουσ. «ο κάλος: ο τύλος το τύλωμα < βεν. *calo* < λατ. *callus*». Επειδή κανείς από τους ντόπιους δεν γνωρίζει τέτοιο καρτέρι ή κυριώνυμο, φαίνεται πως πρόκειται για το γνωστό κυνηγετικό καρτέρι στις ΝΔ παρυφές του χωριού, κοντά στον Άγ. Δημήτριο, όπου το βλάχ. τοπων. *la tóg' lu a cál' lui*, που προαναφέραμε. Και φυσικά η γενική *a cál' lui* δεν έχει καμιά σχέση με τον κάλο (τύλο, τύλωμα).

Λα Κούρτεα ή Ν Κούρτε (La Cúrtea ή N Cúrte/Gúrte). “Στην Κούρτια”.

Περιοχή γύρω από το ομώνυμο γεφύρι που σώζεται ως σήμερα και εξασφαλίζει την επικοινωνία της Μονής Βουτσάς και των περιοίκων με τη Δόλιανη: *Λα πούντεα ντι λα κούρτια* ή *ντι ν Γκούρτιε* (La rúntea di la Cúrtea ή di n Gúrte).

Το τοπων. φαίνεται να προέρχεται από το εμπρόθ. έναρθρο βλάχ. θηλ. προσηγορικό *cúrte*, που με τη σειρά του κατάγεται από το μεταγενέστερο λατιν. *curtis* (αιτ. *curtem*) < *cohors*, -*rtis*, (αιτ. -*tem*): “έπαυλη”, “ορνιθώνας” || στρατιωτικό τμήμα πεζικού, το 1/10 της λεγεώνας || “ακολουθία”, “σωματοφυλακή”.

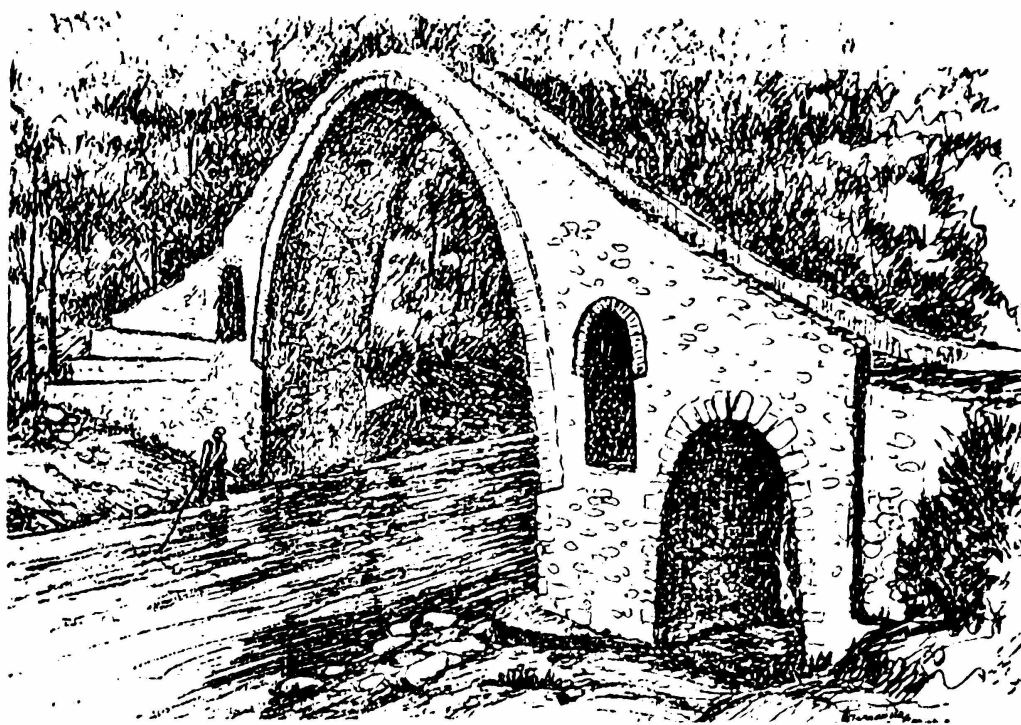
Ο Οικονόμου¹⁰³ αρκείται στην επισήμανση ότι το τοπων. “παράγεται από το αρομ. θηλ. ουσ. *cupre*, συνών. του *Ηπειρωτ. βορός*, “η πλακόστρωτη αυλή / ο μανδρότοιχος” με διατήρηση του θηλ. γένους του προσηγ. στο τοπωνύμιο”.

Ωστόσο πρόκειται ενδεχομένως για τοπων. με ενδιαφέρουσα ιστορική σημασία για την αυτοκρατορική, κατά την παράδοση, ίδρυση της γειτονικής

102. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 186 (“κάλου”). Papanagi (?1974), 306 (“cal”).

103. (1991), 600. Σημειώνουμε ότι, όταν παρουσιάσαμε τις παραπάνω σκέψεις, αναπτύσσοντας την ανακοίνωση «Ιστορικά μνημεία, αρχεία, επιγραφές και άλλες μαρτυρίες από το Ανατολικό Ζαγόρι», κατά τη Διημερίδα που διοργανώθηκε από το Ριζάρειο Ίδρυμα (6-7 Αυγούστου 2010, Μονοδένδρι) με γενικό θέμα «Ζαγόρι: η πολιτισμική διάσταση της ανάπτυξής του», ο Οικονόμου, έχοντας προφανώς λησμονήσει όσα είχε γράψει για το ίδιο τοπωνύμιο (1991), παρενέβη υποστηρίζοντας ότι η Κούρτια δεν έχει καμιά σχέση με την ερμηνεία μας, αλλά ότι παράγεται από το κυριώνυμο Κούρτης!

Το πέτρινο παραδοσιακό γεφύρι της Κούρτιας που διευκόλυνε την επικοινωνία της Ι. Μονής Βουτσάς με τα απέναντι χωριά Δόλιανη, Μακρίνο και Καστανώνα (Ν. Συνίκη-Παπακώστα, Πέτρινα Γεφύρια. Stone Bridges, Ιωάννινα 2002, σ. 101)

Μονής Βουτσάς, θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε με περισσότερα στοιχεία σε σχετική με την *έν λόγω* Μονή μελέτη που βρίσκεται στο στάδιο της τελικής επεξεργασίας. Πράγματι η λέξη *κόρτη* ή *κούρτη* απαντά σε βυζαντινά κείμενα από το Ζ' αι. (όπως στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη) σημαίνοντας “βασιλική σκηνή”, “στρατηγείο”, “ακολουθία αξιωματούχου, αυλή” ηγεμόνα, “παλάτι” αλλά και “ορνηθώνας”¹⁰⁴. Καθώς το τοπων. είναι γνωστό σε όλη την περιοχή του Ανατολικού Ζαγορίου κι ακόμη ευρύτερα, φαίνεται πιθανότερο η ‘Κούρτια’ να διατηρεί την ανάμνηση όχι κάποιου παλιού ορνηθώνα ή ‘οβορου’¹⁰⁵, αλλά ενός σημαντικού κτηρίου (βασιλικής π. χ. σκηνής ή στρατηγείου ή διοικητηρίου) και κατά συνέπεια συνιστά ενδιαφέρουσα ένδειξη για την

104. Βλ. Sophocles (²1914), 682 (s. v. “κόρτη”). Trapp (2001), 865 (s. v. “κόρτη”: Hauptquartier (und Hofstaat des Kaisers), όπου αποθησαυρίζεται επίσης ο τύπος “κούρτη”). Κριαρά (on line), s. vv. “κούρτη” (παλάτι· αυλή του ηγεμόνα || συγκέντρωση ευγενών· συνέλευση· δικαστήριο) και “κόρτε” (αυλή· το σύνολο των αυλικών ενός παλατιού).

105. Ενισχυτική ένδειξη αυτού του συμπεράσματος είναι το γεγονός ότι κανένας άλλος παλιός χώρος της Μονής (βουστάσια, μύλος, μαντέμια κλπ) δεν άφησε το όνομά του ως τοπων. και μάλιστα ως τοπων. που να το γνωρίζουν και να το χρησιμοποιούν όλα τα γύρω χωριά.

παλαιότητά του. Το γεγονός εξάλλου της απώλειας του προσηγορικού (κούρτη - *curte*) από το ελληνόφωνο και λατινόφωνο (βλάχικο) ιδίωμα των ντόπιων, τη στιγμή που η λέξη διατηρείται στον ίδιο χώρο ως τοπων. μπορεί να θεωρηθεί ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της παλαιότητας του τοπων., αφού με τη λήθη της ιστορίας και του ρόλου του ξεχάστηκε και η αρχική σημασία του ονόματός του.

Λα Μουσουρία (La Musuría). “Στη Μουσουρία”.

Αγροτική τοποθεσία στις ΝΔ παρυφές του Γρεβενιτίου, στα δεξιά του δρόμου που περνά κάτω από τον Άγ. Δημήτριο και οδηγεί προς το εξωκλήσι του Αγ. Νιζολάου.

Στο Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου¹⁰⁶ το όνομα ετυμολογείται από το βλάχ. θηλ. *busulie* “πέυκινο κουκουνάρι”, «με τη συνηθισμένη στα αρομ. τροπή του μεσοφωνηεντικού *l* σε *r*, όπως αυτή εμφανίζεται και στα ελληνικά δάνεια της αρομουνικής: αληθινά > *apithina*, περγολιά > *pergolie* κλπ», με παραπομπή στον Κατσάνη¹⁰⁷.

Μόνο που η μελέτη του Κατσάνη στηρίζεται στη βλάχ. διάλεκτο άλλων περιοχών (κυρίως της Δ. Μακεδονίας), έτσι οι επισημάνσεις του δεν έχουν καθολική ισχύ¹⁰⁸. Πράγματι, η τροπή του μεσοφωνηεντικού *l* σε *r* δεν παρατηρείται στα βλάχ. της περιοχής, από όπου προέρχεται το εξεταζόμενο τοπων.¹⁰⁹ Επιπλέον, όπως έχουμε επισημάνει παλαιότερα¹¹⁰, η καταγραφή του τοπων. δεν είναι ορθή, καθώς λέγεται από τους ντόπιους Μουσουρία και όχι Μπουσουρία. Βέβαια στο Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου, στο τέλος του ίδιου λήμματος, σημειώνεται (με πηγή τον Λ. Βρανούση), η άποψη ότι «είναι δυνατό να χαρακτηριστεί το τοπων. κυριών. και να αποδοθεί στο αρομ. ανδρών. Μουσουρία < επών. Μουσούρης» (που υπήρχε παλιά στο χωριό), χωρίς να προβληματίζει τη διαφορετική μορφή του τοπων. (Μουσουρία και όχι Μπουσουρία).

Ωστόσο δεν πρέπει να μένει αμφιβολία για την καταγωγή του τοπων.,

106. Οικονόμου (1991), 624.

107. (1977), 112.

108. Για τις ομάδες και τις διαφορές των βλάχ. βλ. πρόχειρα Weigand (2004), 331-353 (“Παράρτημα Β”). Wace – Thompson (1989), 255 κεξ. Κατσάνη (2001), 31 κεξ.

109. Όπως δεν ισχύει και η τροπή του *γ* σε *g* έτσι η περγολιά λέγεται στα βλάχ. του ίδιου χωριού *pergulie*.

110. Ράιος (1990), 241, όπου σημειώναμε επίσης ότι το προσηγ. *busulie* είναι άγνωστο στους ντόπιους.

καθώς παρόμοιοι σχηματισμοί θηλ. επωνύμων από τα αντίστοιχα αρσενικά ήταν συνηθισμένοι μεταξύ των γηγενών. Πρβλ. τα θηλ. επών. *Κουλουρία* (< *Κουλούρης*), *Χαρο(υ)βία* (< *Χαρόβας*), *Ντιρμανία* (< *Ντιρμάνης* < *Δερμάνης*), *Βουντινία* (< *Βόντινας*) κλπ¹¹¹.

Λα Μπουρλεμάρε ή Μ Μπουρλεμάρε (La Burlemáre ή M Burlemáre).
 “Στο Μπουρλεμάρι” ή “Στο Μέγα Δέντρο” (ή “Στο Μεγαδέντρο”).

Περιοχή στα ΒΔ του χωριού, πάνω από τη *Μονή Βουτσάς*¹¹², γεμάτη βαλανιδιές (ή ντούσκα, ελλην. δέντρα).

Το τοπων. από παραφθορά του αρχικού Λ' άρμπουρ' λε μάρε (L'árbur' le máre: < έναρθρ. βλάχ. φυτών. άρμπουρε: árbuře “δέντρο”, “βαλανιδιά” < λατ. arbor, αιτ. -rem “δέντρο”· πρβλ. ιτ. albero· γαλλ. arbre· ισπ., πορτ. arbol· ρουμ. arbore¹¹³ + το βλάχ. επίθ. μάρε: máre “μεγάλος” < λατ. mas, magis “αρσενικός, ανδρικός”· ή < λατ. συγκρ. maior, αιτ. -rem· πρβλ. γαλλ. paire “δήμαρχος”· ιταλ. maggior· ρουμ. mare)¹¹⁴. Το όνομα δόθηκε στην περιοχή από μια μεγάλη βαλανιδιά, στον ίσκιό της οποίας κατέφευγαν οι ντόπιοι, για να ‘σταλίσουν’ τα ζώα τους. Σημειωτέον ότι στην περιοχή το ‘γενικό όνομα’ για το δέντρο είναι rucó¹¹⁵.

Στο *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*¹¹⁶ το τοπων. καταγράφεται ως “α Μπουρλεμάρι” και αναλύεται ως σύνθετο με α' συστατικό τον πληθ. του βλάχ. arbure με το επιτασσόμενο άρθρο της ονομ. πληθ. I'i, και με β' συνθετ.

111. Την υπενθύμιση αυτής της συνήθειας οφείλουμε στους Ι. και Ε. Παπαβρανούση. Αντίθετα απίθανες φαίνονται οι υποθέσεις του Σαχίνη, ότι δηλ. το τοπων. Μουσουρία θα μπορούσε να ετυμολογηθεί είτε από το ρουμ. moșariu “ιδιοκτήτης μιάς τσόφα ήτοι γής προελθούσης εκ κληρονομιάς” είτε “ἀπὸ τὸ ρουμ. moș (βλάχ. τόσι) “γέρος” + rãe “ψώρα”, ήτοι γεροψωριάρης”.

112. Για τη θέση και την ιστορία της Μονής Βουτσάς βλ. Ράιο (2006), 265 κεξ.

113. Νικολαΐδης (1909), 78 (“άρμπουρε”). Meyer-Lübke (1968), 49a (αριθμ. 606). Parahagi (1974), 193 (“árbur, árbuře”).

114. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 280 (“μάρε”). Meyer-Lübke (1968), 426-427 (αριθμ. 5247) και 705a (αριθμ. 8543). Parahagi (1974), 769 (“máre”).

115. Αθησαύριστο (:). Από το ελλην. ὄπωρικόν (δένδρον) (πρβλ. Μπόγκα, 1964, 315, “πουρ'κά, τα” < ὀπωρικά < βυζ. πωρικά, “φρούτα”· και Ανδριώτη, 1983, 304, “πωρικό”) και αρχικά δήλωνε μόνο το “ὀπωροφόρο δέντρο”, αλλά αργότερα το σημασιολογικό εύρος του επεκτάθηκε καταχρηστικά και σε άλλα δέντρα.

116. Οικονόμου (1991), 623.

τον πλ.ηθ. μαγί του αρομ. μαγε.

Δεν πρόκειται όμως για πλ.ηθ. ούτε του προσηγ. ούτε του επιθ., αλλά για ενιζ. αριθμό, όπως δείχνει τόσο το επιτασσόμενο άρθρο *le* (και όχι *Gi* που σημειώνεται) όσο και το επιθ. *máge* (ο πλ.ηθ. θα ήταν *mā gi*), καθώς και η ελλ.ην. απόδοση του τοπων. (*Μεγαδέντρο*). Προφανώς ο συντάκτης 'παραπλανήθηκε' από την κατάληξη της ελλ.ην. 'μεταγραφής' του τοπων. *Μπουρλεμάρι*¹¹⁷. Έτσι στην περιγραφή της τοποθεσίας γίνεται λόγος για "μεγάλα δέντρα, όπου στάλιζαν τα ζώα".

La Ντιχάλé (La Dihalé). "Στο Ντιχάλé" ή "Στα Δίχάλα".

Τοποθεσία κοντά στα *Πενταλώνια*, όπου η σημερινή λίμνη των πηγών του *Αώου*.

Σύμφωνα με τον I. E. Παπαβρανούση: «Πληθυντικός της λέξεως ντιχάλα [έκ της έλλ.ηνικῆς διχάλα]. Εἰς τὴν τοποθεσία αὐτὴ σχηματίζονται δύο ἀνεστραμμένες διχάλες ἀπὸ τὰ νερὰ ποῦ κατέρχονται ἀπὸ τὴν Πάντε αἰ. Ντοῦμα (*Pade al Duma*) καὶ ἀπὸ τὸν αὐχένα Πέντε ἀλώνια καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σχηματίζεται τὸ ποτάμι Ζουρίκα».

Δεν έχουμε λόγο να διαφωνήσουμε με την ουσία των παραπάνω. Θα παρατηρήσουμε μόνο ότι ο τύπος Ντιχάλé (*Dihalé*) σχετίζεται βέβαια με τη ντιχάλα (*dihálā*), μόνο που ο πλ.ηθ. της τελευταίας είναι *dihále* ή συνηθέστερα *dihā Gi*)¹¹⁸ μήπως θα ήταν προτιμότερο να μιλήσουμε για παράλληλο τύπο;

Στο *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου* το τοπων. θεωρείται ελληνόθετο ελλ.ην. προέλευσης "τα Δίχάλα" και ετυμολογείται «από το ουδέτ. του αργ. (δωρ.) επιθ. δίχαλος (= δίχηνλος)»¹¹⁹.

Πιστεύουμε όμως ότι το τοπων. είναι ξενόθετο (βλάχ.) και η μορφή "τα Δίχάλα" αποτελεί μεταγενέστερο εξελληνισμό του. Κι αυτό γιατί, αν συνέβαινε το αντίθετο, το τοπων. θα είχε στα βλάχ. τη μορφή *dihalā*. Είναι γνωστό ότι όσες ελλ.ην. λέξεις αρχίζουν από *δ* και πέρασαν στα βλάχ. διατηρούν και τον φθόγγο *δ* και τον αρχικό τόνο, π. χ. *damáskinū* (< δαμάσκηνο), *dáscalū* (< δάσκαλος), *dascalā* (< δασκάλα), *dahtili'θrā* (< δαχτυλήθρα) κ.λπ.¹²⁰ Έπειτα απαιτούνται εξηγήσεις και αποδείξεις για τη διατήρηση επί δύο

117. Πρβλ. την ανάλογη περίπτωση του τοπων. *La Νούκα Μάρε (La Núca Máre)*, που αποδίδεται στα ελλ.ην. Στο *Νουκαμάρι*, δηλ. "Στη μεγάλη καρδιά".

118. Βλ. *Parahagi* (1974), 469 ("dihálā").

119. Οικονόμου (1991), 121.

120. Για περισσότερα παραδείγματα παραπέμπουμε στα *Λεξικά των Νικολαΐδη* (1909, 154-159) και *Parahagi* (1974, 512-518).

περίπου χιλιετίες ενός προσηγ. (δίχαλα) αρχαίας δωρικής καταγωγής στο τοπωνυμικό μιας νεολατινόφωνης αγροτοπομενικής περιοχής της Πίνδου. Ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος μεθοδολογικού ολισθήματος, παρόμοιου με αυτό που αδικεί μια μελέτη αφιερωμένη στους Βλάχους της Πίνδου¹²¹, τους οποίους ο συγγραφέας της αποκαλεί στον υπότιτλό της “*ἔξ Ἀχαιοπελασγῶν τῆς Πίνδου Νεοέλληνες*”. Σε αυτό λοιπόν το τομίδιο καθαρά λατινογενείς βλάχ. λέξεις αποδίδονται σε αρχαίους ομηρικούς ή δωρικούς τύπους. Π. χ. *cl'ée* (< λατ. *clavis* και όχι < δωρ. *κλαΐς*), *dzeáñä* (< λατ. *gena* και όχι < δωρ. *Ζάν* = *Ζεύς*), *feátä* (< λατ. *foeta* και όχι < ομηρ. *φίτυ* “υἱός”), *iáppä* (< λατ. *equa* και όχι < ἵππος)! ...

Λα Σαντουλόζια (La Sadulóža). “*Στη Σαντουλόζια*”.

Το τοπων., που βρίσκεται στα Δ. του χωριού, κοντά στην *Κάτσιδα*, είναι

121. Γκαρτζονίκας (1971).

Δεν είναι ωστόσο η μόνη μελέτη που υποπίπτει σε τέτοια μεθοδολογικά ολισθήματα. Το ίδιο συμβαίνει και με το βιβλίο του δημοσιογράφου-οικονομολόγου Δ. Στεργίου (2007), όπου ο συντάκτης του όχι μόνον εμφανίζει κοινές λατινογενείς λέξεις ως μυκηναϊκές ή ομηρικές, αλλά και υπεραμύνεται των απόψεών του, χωρίς την απαιτούμενη ιστορική, γλωσσολογική και φιλολογική υποδομή ή την επιχειρηματολογία που απαιτεί το εγχείρημά του, για να είναι πειστικό. Έτσι θεωρεί μυκηναϊκές ή ομηρικές λέξεις όπως

απικουράρο ή *πικουράρο* (< μυκην. *αρίγογο* “ἀμφίπολος, δούλη, ἴερεία”, χωρίς να ενοχλεί η διαφορά της σημασίας αντίθετα η λατινική καταγωγή είναι αναμφισβήτητη: < βλάχ. *ricořagũ* < μεσ. λατ. *recořagiũs* “βοσκός”: είναι φανερό ότι ο συντάκτης του Λεξικού έπεσε θύμα της χαρακτηριστικής ιδιορρυθμίας των βλάχικων να προσθέτουν συχνά ένα προθεματικό *a-* σε λέξεις που αρχίζουν από σύμφωνο: *ακαλισέσκου* = *καλισέσκου* “καλώ”· *ακρέσκου* = *κρέσκου* < λατ. *creſco* “μεγαλώνω”· *αγίνε* = *γίνε* < λατ. *vinea* “αμπέλι” κλπ.)

αώτο ή *αώρτο* “προζύμι” (< *άφείρω* “υψώνω”· πρβλ. μυκην. *οραωota* = οπαφόρτα “κρεμαστά, υψωμένα”. Εδώ είναι η παραφθορά της λέξης που παραπλάνησε· ο τύπος *αώτο* ή *αώρτο* είναι ιδιωματικός της περιοχής της Ακαρνανίας που προέκυψε από τον ‘κανονικό’ βλάχ. τύπο *αλοάτου* “προζύμι” (*alũátũ* < λατ. *alleuatũm*).

Παρόμοιες φωνητικές αλλαγές παρατηρούνται και σε άλλες λέξεις που αποθησαυρίζονται στο ίδιο λεξικό:

κόρου (“κέρατο”) = *κόρνου* < λατ. *cornũ* “κέρατο” και όχι < μυκην. *κορι* “περικεφαλαία”·

νιέο “αρνί” = *νιέλου* < λατ. *agnelũs* “αρνάκι” και όχι μυκην. *newo* “νέος” κλπ.

ακατανόητο σήμερα από τους ντόπιους.

Αν δεν πρόκειται για παραφθορά κάποιου εμπρόθ. κυριώνυμ., που θα δήλωνε τον παλιό ιδιοκτήτη της περιοχής (πιθανόν θηλ. γένους), το τοπων. θα μπορούσε να προέρχεται από την εμπρόθ. εκφορά του σύνθετου προσηγ. *sádu* (< βουλγ. *sadu* “φυτεία”) + *lǒže* (ή *lǒžu*) (βουλγ. *lǒže* “κλίνη, κρεβάτι”)¹²² “φωλιά, σπηλιά, τρύπα, καταφύγιο”. Σε μια τέτοια περίπτωση θα δήλωνε “κατάφυτο καταφύγιο αγριμιών” (κάτι που εναρμονίζεται με το γεγονός ότι και σήμερα η περιοχή είναι καλός κυνηγότοπος) ή “φυτώριο”. Την ίδια ετυμολογική παραγωγή είχε σκεφτεί παλαιότερα και ο Σαχίνης, ενώ στο *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*¹²³ το τοπων. αποθησαυρίζεται ως “Λα Ντουλόζια” και έτσι η ετυμολογία που προτείνεται («από το αρομ. *duloaže* ‘ασθένεια στη σπλήνα των ζώων, νταλάκι’, άγνωστο για ποια αιτία») απομακρύνεται πολύ από τον ορθό δρόμο.

Λα Ρουγκόζ’ λου (La Rugóž’ lu). “Στό Ρουγκόζιου” ή “Στα Ρουγκόζια”.

Βαλτώδης περιοχή, έξω από το Γρεβενίτι, με “βούρλα”, “ρο(υ)γκόζια”.

Από το εμπρόθ. βλάχ. προσηγ. *rugóžũ* και *arugóžũ* (< παλαιοσλ. *rogozũ* “πάπυρος”¹²⁴) “είδος βούρλου”, που το χρησιμοποιούσαν (και το χρησιμοποιούν ακόμη), για να δένουν σε υποστηρίγματα αναρριχητικά φυτά ή για να φτιάχνουν σκούρες και ψάθες. Το τοπων. απαντά και σε άλλες περιοχές: Βραδέτο, Τρίστενο, Μελισσουργούς Άρτας, Θεσσαλία, Σπάρτη, Χαλκιδική κλπ.¹²⁵

Λα Φλόρο^{ου} ή Μ Φλόρο^{ου} (La Flóřũ ή M Flóřũ). “Στο Φλώρου” ή “Στο Φλαμπουράρι”¹²⁶.

Βλάχ. ονομασία του σημερινού δημοτ. διαμερίσματος Φλαμπουραρίου.

Όπως φαίνεται, το τοπων. προέρχεται, από το εμπρ. βλάχ. επίθ. *φλόρο^{ου}* (*flóřũ* “ολόλευκος και ολόξανθος” [κυρίως για αιγοειδή] < λατ.

122. Βλ. Νικολαΐδη (1909), 266 (“λόζιου”). *Parahagi* (1974), 1049 (“sad”) και 748 (“lǒže”, “lǒžu”).

123. Οικονόμου (1991), 629.

124. Βλ. *Parahagi* (1974), 214 (“arugóžu, arugóz”) και 1045 (“rugóz”).

125. Οικονόμου (1991), 345 (“Ρογκόζι, το - Ρογκόζια, τα”) και 541 (“Ρεγκουζίνα, η”). Το τοπωνύμιο δεν καταγράφεται για το Γρεβενίτι.

126. Βλ. και Ράιο (1990), 245 (“Φλαμπουράρι”).

florus και floreus “ανθηρός, πολυανθής, ανθισμένος, λαμπρός”¹²⁷). Παραμένει πάντως αδιευκρίνιστος ο λόγος που συνέδεσε το προσηγ. φλόρ^{ου} με το τοπων. (“ανθισμένος τόπος”);¹²⁸ δεν αποκλείεται το τελευταίο να προέρχεται από το επώνυμο κάποιου παλαιού ιδιοκτήτη της περιοχής (Flógrū: Φλώρος).

Η ελλην. απόδοση του τοπων. (Φλαμπουράρι), που συνδέεται, όπως όλα δείχνουν, με το φλάμπουρο (μεσαιων. φλάμπουρον < φλάμπουλον < φλάμμουλον < λατ. flammulum “σημαία στο χρώμα της φωτιάς”: flamma¹²⁹) και τον φλαμπουράρη (“σημαιοφόρο”¹³⁰), οδηγεί στο ‘επαγγελματικό’ επών. Φλαμπουράρης (<“φλαμπουράρης”, “σημαιοφόρος”), που ήταν ίσως παλιά ο σημαντικότερος ή ακόμη ο ‘χαρακτηριστικότερος’ ιδιοκτήτης ή κάτοικος της περιοχής. Την πιθανή αυτή ερμηνεία φαίνεται να στηρίζει ο Γ. Στεφόπουλος, που σημειώνει ότι το τοπων. «έδóθη από έναν προύχοντα του χωριού εις τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀνατεθῆ τιμητικῶς νὰ κρατῆ τὴν σημαίαν (φλάμπουρον), μὲ τὴν ὁποίαν συνωδεύοντο οἱ ἐκάστοτε ἀποστελλόμενοι εἰς Κωνσταντινούπολιν νὰ ὑπηρετήσωσι εἰς ἀμάξας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ἀπὸ 45 ἡμέρας καὶ τοὺς ὁποίους προέπεμπον πανηγυρικῶς μὲ ὄργανα καὶ τραγούδια καὶ ἐπικεφαλῆς τὴν σημαίαν ... ἢ ὁποῖα ἀνέτιθετο τιμητικῶς εἰς ὀρισμένον ἐκ τῶν προκρίτων ἄτομον»¹³¹. Σε ενίσχυση των παραπάνω έρχεται το γεγονός ότι στο ίδιο χωριό διατηρείται ως σήμερα το τουρκ. προέλευσης επών. Μπαϊρακτάρης (< τουρκ. bayraktar: “σημαιοφόρος”¹³²).

127. Νικολαΐδης (1909), 571 (“φλόρ^{ου}”). Parahagi (²1974), 556-557 (“flor”).

128. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Γ. Στεφόπουλος (ό. π. = Μπαϊρακτάρης, 2006, 182) σημειώνει στο Φλαμπουράρι το τοπων. Φλώρα Γκάμπινα (= Φλόα-ρᾶ Γκάμπινα: “κίτρινο λουλούδι”) και το συνδέει με τα κίτρινα λουλούδια που κατακλύζουν την περιοχή “προ της Μπαλαμάτσιας”.

129. Ανδριώτης (³1983), 402 (“φλάμπουρο”). Νικολαΐδης (1909), 569 (“φλάμπουρᾶ”). Parahagi (²1974), 555 (“flāmburā”). Οικονόμου (1991), 320 (“Φλαμπουράρι”).

130. Βλ. Parahagi (²1974), 555 (“flāmburār”). Την ίδια ετυμολογία του οικωνυμίου πρότεινε και ο Οικονόμου (1991), 320 και (²2006), 296, χωρίς όμως να τη συνδέσει με την τοπική παράδοση.

131. Βλ. Μπαϊρακτάρη (2006), 64. Ο τελευταίος όμως, στο κεφάλαιο των Τοπωνυμίων, πιθανολογεί την καταγωγή του ονόματος Φλαμπουράρι από το τοπων. Φλάμπουρο, που αναφέρεται σε οροσειρά στα ΒΑ της Τσούκα-Ρόσιας, στα σύνορα Φλαμπουραρίου-Βωβούσας.

132. Βλ. Parahagi (²1974), 253 (“bairaktār”). Ανδριώτη (³1983), 217 (“μπαϊρακτάρης”). Δημητριάδη (²2001), 209 (“bayraktar”). Tuğlaci (²2003), 93 (“bayraktar”).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahl, F. (1986), *Seneca, 'Phaedra' translated and with an introduction*, Ithaca – London.
- Amyot, J. (1567), *Plutarque, Les vies des hommes illustres*, στην επανέκδ. του G. Walter, I-II, Paris 1959 (ανατ. 1977: Bibliothèque de la Pléiade).
- Ανδριώτης, Ν. Π. (³1983), *Ετυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη.
- Barguet, A. (1979), “Hérodote”, in A. Barguet – D. Roussel, *Hérodote – Thucydide, Oeuvres complètes, Texte présenté, traduit et annoté* [Εισαγωγή: J. de Romilly], Paris.
- Blaise, A. (1985), *Lexicon Latinitatis medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens*, Turnholti (Turnhout).
- Βουλαρινός, Σ. (χ. χ.), *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι: Νικίας – Κράσσοσ*, Αθήνα.
- Bowersock, G. W. (1983), “Cavafy and Apollonios”, *Grand Street* 2, 180-189.
- Boyle, A. J. (1987), *Seneca's Phaedra, Introduction, Text, Translation and Notes*, Liverpool.
- Chaumartin, F.-R. (1996), *Sénèque, Tragédies*, I, Paris.
- Chaumartin F.-R. – Sers, O. (2011), *Sénèque, Tragédies (Oedipe, les Phéniciennes I et II, Médée, Hercule furieux, Phèdre, Thyeste, les Troyennes, Agamemnon)*, Paris.
- Cihac, A. De (1978), *Dictionnaire d'étymologie dacoromane. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, II, Osnabrück (=1879).
- Coffey, M. – Mayer, R. (1990), *Seneca, Phaedra*, Cambridge.
- Coulson, F. T. – Molyviati-Topsis, U. (1992), “Vaticanus latinus 2877: A Hitherto Unedited Allegorization of Ovid's Metamorphoses”, *The Journal of Medieval Latin* 2, 134-202.
- Damsté, P. H. (1918), “Ad Senecae Phaedram”, *Mnemosyne* n. s. 46, 184-200.
- Γκαρτζονίκας, Δ. Χ. (1971), “Μπουρτζόβλαχοι”: οί έξ Άχαιοπελασγών τής Πίνδου Νεοέλληνες, Ίωάννινα.
- Γκίνης, Ν. Χ. (1998), *Αλβανο-Ελληνικό Λεξικό*, Ιωάννινα.
- Δημητριάδης, Μ. (²2001), *Λεξικόν Ελληνο-Τουρκικόν, Τουρκο-Ελληνικόν*, Αθήνα.
- Ernout, A. – Meillet, A. (1967), *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris (= ¹1959).
- Φαρακλός, Γ. (2003), *Αρχαίες Μιλησιακές ιστορίες*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Fitch, J. G. (2002), *Seneca: Hercules – Trojan Women – Phoenician Women – Medea – Phaedra*, edit. and transl., Cambridge Mass. – London.

- (2002a), “Transpositions and Emendations in Seneca’s Tragedies”, *Phoenix* 56, 296-314.
- (2004), *Annaeana Tragica. Notes on the texte of Seneca’s Tragedies*, Leiden – Boston (103-134: *Phaedra*).
- Flacelière, R. – Chambry, É. (1972), *Plutarque, Vies*, VII, Paris.
- François, L. (1921), *Essai sur Dion Chrysostome, Philosophe et Moraliste cynique et stoïcien*, Paris.
- Giomini, R. (1955), *L. Annaei Senecae Phaedra*, Roma.
- Grimal, P. (2¹⁹⁷⁹), *L. Annaei Senecae Phaedra, édition, introduction et commentaire*, Paris.
- (1991), *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, (μετάφρ. από τα γαλλ. [5¹⁹⁷⁶] υπό την εποπτ. Β. Α. Άτσαλου), Θεσσαλονίκη.
- Herrmann, L. (1925), *Sénèque. Tragédies, I: Hercule furieux – Les Troyennes – Les Phéniciennes – Médée – Phèdre*, Paris (ανατ. 1971).
- Κακριδής, Ι. Θ. (1986), *Ελληνική Μυθολογία, 4: Ηρακλής - Πανελλήνιες εκστρατείες*, Αθήνα.
- Κατσάνης, Ν. (1977), *Ελληνικές επιδράσεις στα Κουτσοβλάχικα*, Θεσσαλονίκη.
- Κολτσιδάς, Α. Μ. (1978), *Γραμματική και Λεξικό της Κουτσοβλαχικής γλώσσας*, Β΄ τόμ., Θεσσαλονίκη.
- Kostrenčić, M. – Gortan, V. – Herkov, Z. (1978), *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, vol. II (L-Z), Zagreb (Zagrabiae).
- Κούσουλας, Λ. (1994), *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, 2: Νικίας – Κράσσο*, Αθήνα.
- Κριαράς, Ε. (on line: http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html).
- Kunst, K. (1924), *Seneca, Phaedra*, Wien.
- Lawall, S. – Kunkel, G. (1982), *The Phaedra of Seneca*, Wauconda, Illinois.
- Λαζάρου Α. Γ. (2¹⁹⁸⁶), *Ἡ Ἀρωμουνική καὶ αἱ μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς*, Αθήνα (1¹⁹⁷⁶ γαλλ. μετάφρ. Μ.-Η. Blanchaud: Α. Λαζάρου, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Θεσσαλονίκη 1986).
- Lizzer, A. De – Calderòn Dorda, E. – Pellizer, E. (2003), *Fiumi e monti*, Napoli.
- ‘Μεταφραστική ομάδα Κάκτου’ (1993), *Πλούταρχος. Βίοι Παράλληλοι: Νικίας – Κράσσο*, Αθήνα.
- Meyer-Lübke, W. (4¹⁹⁶⁸), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg (= 3¹⁹³⁵).
- Μπαϊρακτάρης, Θ. (2006), *Το Φλαμπουράρι στο χρόνο και το χώρο (με ένθετο Ιστορικό και Λαογραφικό δοκίμιο του διδασκάλου Γ. Στεφοπούλου)*, Ιωάννινα.

- Μπαμπινιώτης, Γ. (2008), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων): Ερμηνευτικό, ορθογραφικό, ετυμολογικό κλπ*, Αθήνα.
- Μπόγκας, Ε. Α. (1964), *Τὰ γλωσσικὰ ιδιώματα τῆς Ἠπείρου, Α΄: Γιαννιώτικα καὶ ἄλλα λεξιλόγια*, Ιωάννινα.
- Niermeyer, J. F. – Kieft, C. van de – Lake-Schoonebeek, G. S. M. M. (1984), *Mediae Latinitatis Lexicon minus. Lexique latin médiéval – Français / Anglais*, Leiden.
- Νικολαΐδης, Κ. (1909), *Ετυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσας*, Αθήνα.
- Ντίνας, Κ. (1986), *Το κουτσοβλαχικό ιδίωμα της Σαμαρίνας. Φωνολογική ανάλυση*, δ. δ., Θεσσαλονίκη.
- Οικονόμου, Κ. Ε. (1991), *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα.
 — (2006), *Τα οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων: Γλωσσολογική εξέταση*, Ιωάννινα.
- Παπαβρανούσης, Ι., “Τοπωνύμια <Γρεβενιτίου>” (ἀνέκδοτο χειρόγραφο των μέσων του Κ΄ αι.).
- Parahagi, T. (1974), *Dicționarul dialectului Aromân general și etimologic: Dictionnaire aroumain [Macédo-roumain] général et étymologique*, București.
- Parathomopoulos, M. (1968), *Antoninus Liberalis, Les Métamorphoses*, Paris.
- Peiper, R. – Richter, G. (1921), *L. Annaei Senecae Tragoediae*, Leipzig.
- Perrin, B. (1916), *Plutarch. Plutarch's Lives with an English Translation*, III, Cambridge Mass. – London.
- Πικρός, Γ. (χ. χ.), *Κ. Π. Καβάφης: Πεζά, μελέτες, αποκηρυγμένα ποιήματα*, Αθήνα.
- Porée, M. – Gallimard, P. (1996), *John Keats, Poèmes et poésies*, France.
- Ράιος, Δ. (1990), “Τοπωνυμικά Ι”, *ΕΦΣΠΙ Δωδώνη, Φιλολογία* 19 (1990), 225-264.
 — (2003), “Γλωσσογεωγραφικά από το Γρεβενίτι: Διορθώσεις και προσθήκες στον ALiA, Γ”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδ. Β΄, έτ. Β΄, τεύχ. 4, Ιωάννινα, 133-176.
 — (2005), “Το ολοκαύτωμα του Γρεβενιτίου: Αφιέρωμα στους νεκρούς και τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της γερμανικής εισβολής”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδ. Β΄, έτ. Δ΄, τεύχ. 8, Ιωάννινα, 171-188.
 — (2006), “Χειρόγραφα και ‘σκιές χειρογράφων’ από το Ανατολικό Ζαγόρι”, *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδ. Β΄, έτ. Ε΄, τεύχ. 9, Ιωάννινα, 265-314 (και αυτοτελ. έκδ., Ιωάννινα 2006).
 — (2007), “Ο δαίμων της κενοδοξίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου,

- τα θηρία των επιθυμιών του Δίωνα Χρυσόστομου και η Λάμια του Φιλόστρατου”, *Βελλά Δ΄* (Επιστ. Επετηρ. της ΑΕΑ Βελλάς), 509-580.
- (2011), *Σενέκα Φαίδρα, Εισαγωγή - Κριτική έκδοση - Μετάφραση - Ερμηνευτική ανάλυση*, Γιάννενα 2011.
- (2012), “Genus amazonium scias! Η αμαζόνια καταγωγή του Ιππόλυτου και η ‘Γεωγραφία’ της Φαίδρας του Σενέκα”, *Πρακτικά του Η΄ Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Κομοτηνή 2-6 Μαΐου 2007*, Αθήνα, 323-336.
- (³2012b), *Ελληνική Γραμματεία των αυτοκρατορικών χρόνων*, Ιωάννινα.
- Richard, D. (1844), *Plutarque, Les vies des hommes illustres*, t. III: *Vie de Crassus*, Paris.
- Robert, P. (1977), *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, Paris.
- Σαχίνης, Β. (1933), *Τοπωνυμικὸν Γρεβενητίου* (ανέκδοτο χειρόγραφο).
- Schilling, R. (1977), *Pline l’Ancien, Histoire naturelle, livre VII*, Paris.
- Sophocles, E. A. (²1914), *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*, Hildesheim – Zurich – New York 1983 (= Cambridge, Mass. – Leipzig, ²1914).
- Steffens, F. (²1929), *Lateinische Paläographie, 125 Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transkription nebst Erläuterung und einer systematischer Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift*, Berlin (ανατ. 1964).
- Στεργίου, Δ. (2007), *Λεξικό: 4.500 Μυκηναϊκές, Ομηρικές, Βυζαντινές και Νεοελληνικές ρίζες στο Βλάχικο λόγο*, Αθήνα.
- Strohal, I. (1915), *Statutum et reformationes civitatis Tragurii (Monumenta historico-iuridica Slavonum meridionalium 10)*.
- Thiele, G. (1918), “Zur Libyschen Fabel”, *Philologus* 75 (= N. F. 29), 227-231.
- Trapp (1994, 2005 –), E., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, B. I (A-K), Wien 1994, B. II (Λ-Ω), Wien 2005 –
- Tuğlaci, P. (⁷2003), *Grand dictionnaire Turc-Français*, Istanbul.
- Wace, A. J. B. – Thompson, M. S. (1989), *Οι νομάδες των Βαλκανίων: Περιγραφή της ζωής και των Εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου* (Εισαγωγή - Σχόλια: Ν. Κατσάνης μετάφρ. από τα αγγλ. [1914]: Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη.
- Weigand, G. (2001, 2004), *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, I-II (Προλεγόμενα – Σχόλια: Α. Λαζάρου· Μετάφρ. από τα γερμαν. [1894-1895]: Th. Kahl), Τρίκαλα – Θεσσαλονίκη 2001 και 2004 (αντίστοιχα).
- Ziegler, K. (1960 και 1964), *Plutarchi Vitae Parallelae*, I₁ και I₂, Lipsiae.
- Zintzen, C. (1960), *Analytisches Hypomnema zu Senecas Phaedra*, Meisenheim / Glan.

